АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1962

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

Биринчи (33-чү) бурахылыш

M.F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası
2816
2857

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

Бакы—1962

МУНДӘРИЧАТ

сәһ.

Досент Ә. Гарабағлы—Әдәбиjjат тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгиллиjинә кениш jер верәк 3

М. Мәммәдов—М. Ә. Сабир вә мәктәб 14

М. Адилов—Сабирин дили вә үслубу һаггында 24

Ч. Әһмәдов—М. Ә. Сабир ше'рләринин сәнәткарлыг хүсусиjjәтләринин тәдриси һаггында 34

Проф. Ә. М. Дәмирчизадә—Мүасир Азәрбаjчан дилинин фонетик-үслуби васитәләри 41

J. Әһмәдов—Үчүнчү нөв тә'jини сөз бирләшмәләринин тәдриси һаггында 49

И. Баjрамов—Рус мәктәбләринин IV синфиндә шакирдләрин азәрбаjчанча лүғәт еһтиjатыны зәнкинләшдирмәк jоллары 58

Ш. Сеjфуллаjев—Әдәбиjjат дәрсләриндә шакирдләрә бә'зи мүсбәт кеjфиjjәтләрин ашыланмасы тәчрүбәсиндән 67

Ә. Әлиjев—Әруз вәзниндә кечилән ше'рләрин вәзнинин тәдриси тәчрүбәсиндән 71

Р. Хәлилов—Азәрбаjчан дилиндә «бир» сөзү вә онун лексик-грамматик хүсусиjjәтләри 80

Б. Пашаjева—Ушаг бағчасында ана дили мәшғәләләринин кеjфиjjәтини jүксәлдәк 89

Проф. А. Абдуллаjев—Гочаман мүәллим, көркәмли методист . 95

М. Әбдүлов вә Қ. Микаjылов—Ахшам мәктәбләринин Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат програмы һаггында бә'зи гејдләр 98

Jени китаблар 103

Досент Ә. **ГАРАБАҒЛЫ.**

ӘДӘБИJJАТ ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛЛИJИНӘ КЕНИШ JЕР ВЕРӘК

Инди совет мәктәбинин гаршысында jени вәзифәләр дурур. Мәктәбин бу күнкү әсас вәзифәси тә'лими истеһсалатла, коммунизм гурмаг тәчрүбәси илә әлагәләндирмәкдән, һәр чәһәтдән биликли вә шүурлу вәтәндашлар jетирмәкдән, кәнчләри әмәк фәалиjjәтинә, хүсусән истеһсалат әмәjи фәалиjjәтинә һазырламагдан, тә'лимлә шакирдләрин мәһсулдар әмәjини бирләшдирмәкдән, кәнчләри әмәjә коммунист мүнасибәти руһунда тәрбиjә етмәкдән ибарәтдир.

Лакин бу вәзифәни биртәрәфли вә анчаг дәгиг елмләрин тәдрисини jенидән гурмаг мә'насында баша дүшмәк гәтиjjән доғру олмаз. Мәктәбдә бүтүн фәнләрин тәдриси, бүтүн тә'лим-тәрбиjә иши jенидән гурулмалыдыр.

Һәртәрәфли инкишаф етмиш, әсрин, дөврүн бүтүн мәдәни тәләбләринә чаваб верә биләчәк практик адамлар һазырламаг иши һуманитар фәнләрин тәдрисиндә дә әсас саjылмалыдыр. Бизә бу вә jа башга әдибин, бу вә jа башга әсәри илә үмумиjjәтлә таныш олан кәнчләр деjил, сағлам бәдии зөвгә малик олан, фикрини шифаһи вә jазылы сурәтдә дәгиг вә jығчам шәкилдә ифадә етмәjи бачаран, мүстәгил мүталиә габилиjjәт вә вәрдишинә малик олан, ичтимаи һадисәләрдән баш чыхаран вә һәр һансы бир мәтнә тәнгиди jанашмағы бачаран адамлар лазымдыр.

Бу исә биздән мәктәбдә бүтүн ичтимаи фәнләрин вә биринчи нөвбәдә әдәбиjjат тәдрисинин jенидән гурулмасыны тәләб едир.

Мәктәбләримиздә әдәбиjjат тәдриси саһәсиндә әлдә едилән бөjүк мүвәффәгиjjәтләрлә бәрабәр, бир сыра чидди нөгсанларымыз да вардыр.

Бу нөгсанлары белә хүласә етмәк олар:

1. Шакирдләрин, һәтта орта мәктәби гуртаранларын хеjли һиссәси бәдии мәтни ифадәли охуjа билмир, дүзкүн вә мәнтигли данышыб-jаза билмирләр, шифаһи вә jазылы чыхышларында кобуд сәһвләрә jол верирләр. Шакирдләрин хеjли һиссәси бәдии әсәри, онун дахили хүсусиjjәтләрини дәрк ет-

мәкдә чәтинлик чәкир, әдәби әсәри шәрһ етмәји, бәдии ифадә васитәләрини анламағы, әсәрин бәдии сиррини кәшф етмәји бачармырлар. Мәктәбдә мәнзум мәтнләрин вәзн, гафијә вә бәдии ифадә васитәләри нөгтеји-нәзәриндән тәһлили ја һеч верилмир вә ја формал олараг верилир. Әдәбијјат дәрси чох заман гуру, механики кечирилдијиндән шакирдләр бир чох һалларда бөјүк сәнәткарлар вә онларын өлмәз әсәрләри һаггында үмуми сөзләрдән башга бир шеј дејә билмирләр.

2. Шакирдләрин әдәби билији мөһкәм вә дәрин олмур. Чох заман програм материалынын «кәмијјәтчә» өјрәнилмәси әсас көтүрүлүр, верилән билијин дәриндән мәнимсәнилмәси, мөһкәмләндирилмәси гејдинә галынмыр.

3. Билик чох заман формал характер дашыјыр, шакирдләр билији гејри-шүури, механики олараг өјрәнирләр. Дәрсликдән гајдалары, тә'рифләри билир, әзбәрләјир, тутугушу кими тәкрар едир, анчаг бу билији һәјата тәтбиг едә билмирләр.

4. Шакирдләрин јазы мәдәнијјәтинин инкишафы саһәсиндә, сон заманлар бә'зи мүвәффәгијјәтләр олса да, мәктәбдә јазы ишләринин вәзијјәтини гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз. Шакирд јазыларынын хејли һиссәси үчүн ән сәчијјәви нөгсан јазыларын сәлигәсиз, савадсыз, үслуб вә ифадә хәталары илә долу олмасы вә шакирдләрин өз сөзүнүн, өз фикринин азлығыдыр.

5. Шакирдләрин бөјүк әксәријјәти олдугча аз охујур, классик вә мүасир јазычыларын ән мәшһур әсәрләри чох заман онлара чатмыр, онлары һәјәчанландырмыр. Шакирдләрин бир һиссәсиндә бәдии әдәбијјата дәрин мәһәббәтин вә инчә зөвгүн олмамасы дәрһал һисс олунур.

Әдәбијјат тәдрисиндәки бу нөгсанларын әсас сәбәби нәдир?

Фикримизчә, бунун әсас сәбәби һәлә дә мәктәбләримизин чохунда хејирли тә'лим үсулларындан сәмәрәли истифадә едилмәмәси, хүсусән шакирдләрин тә'лимдә фәаллығынын вә шүурлулуғунун чох заман тә'мин едилмәмәси, башга сөзлә, тә'лимдә, һәлә јенә дә, әсасән формализмин һаким олмасыдыр.

Бәс тә'лимдә формализм нә демәкдир? Тә'лимдә формализмин әсил әламәтләри: шәклин—мүндәрәчәдән, сөзүн—фикирдән, билијин—һәгигәтдән, реал һәјатдан ајрылмасыдыр.

Әкәр шакирд сөзү ишләдир, онун мә'насыны баша дүшмүрсә, фактлары, тә'риф вә дүстурлары билир, лакин ону изаһ етмәји вә ја чанлы мисалларла нүмајиш етдирмәји бачармырса, фактлары дүзкүн ифадә едир, лакин онун мәһз нијә белә олдуғуну ағлабатан дәлилләрлә әсасландыра билмирсә, башга охшар вә ја зиддијјәтли факт вә һадисәләрлә мүгајисә едәрәк, фикрини сүбут едә билмирсә, сәбәбләри ача билмир вә нәтичә чыхара билмирсә, демәк онун билији анчаг заһиридир, демәк формализм һакимдир.

Беләликлә, формализм мәктәбин, мүәллимин ишиндә ән бөјүк педагожи-методик нөгсанларын мәһсулу вә нәтичәсидир.

Мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмаг ишинә мане ола биләчәк башга сәбәбләр дә вардыр. Тәдрис програмлары, дәрс китабы, мүәллимин һазырлығы вә башга саһәләрдә дә мүәјјән нөгсанлар јох дејилдир.

Лакин мәктәб ишинин индики дөврүндә ән горхулу нөгсанлардан бири мәһз тә'лимдә формализмин һәлә дә ортадан галдырылмамасыдыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјаты һаггында данышаркән «бүлбүл кими чәһ-чәһ вуран» шакирддән адыны чәкдији Гори шәһәринин һарада олдуғу сорушулдугда, «бүлбүл» сусмаға мәчбур олур. Бунун сәбәби, әлбәттә, шакирдә верилән билијин шүурсуз вә формал олмасыдыр. Бир чох әдәбијјат мүәллимләринин иш үсулундакы әсас нөгсан ондан ибарәтдир ки, онлар өз дәрсләриндә шакирдләри дүшүнмәјә, јаратмаға аз тәшвиг едирләр.

Дәрсләримиздә чох заман бир еһкам һаким олур. Биз шакирди дүшүнмәјә, сәрбәст ишләмәјә, нијә? нә сәбәбә? нә үчүн? мәкәр белә олмазмы? кими суаллар гојмаға, верилән мә'лумата, изаһ едилән мәсәләјә шүурлу јанашмаға чох заман өјрәдә билмирик.

Мәктәб тәчрүбәсиндәки формализмин әсас тәзаһүр формаларындан бири дә шакирдләрин синифдә вә синифдәнкәнар китаб үзәриндә мүстәгил ишләдилмәмәсидир. Узун иллик мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бир чох мәктәбләрдә шакирдләр мүхтәлиф фәнләрә аид олан дәрс китабларыны, хүсусән әдәбијјат дәрсликләрини садәчә әзбәрләјир вә мүәллимин «кәл, сән даныш» кими јарамаз «үсулу» сајәсиндә синфин габағына, јазы тахтасынын јанына кәлән шакирд көзүнү синиф отағынын диварында мүәјјән бир јерә зилләјир, китабын сәһифә вә чүмләләрини көзүнүн габағына кәтирир вә тутугушу кими өтмәјә башлајыр. Сиз бу заман чох тәмтәраглы чүмләләрлә данышан шакирдин үзүндәки ифадә чизкиләринә вә көзләринә диггәт етсәниз, сөјләдијиндән һеч бир шеј анламадығыны вә анламаға да һеч бир чәһд көстәрмәдијини дәрһал һисс едәчәксиниз. Она суал вериб, данышдығыны анлајыб-анламадығыны билмәк истәсәниз, дәрһал пәрт олачаг вә «мүәллим, ...гој башдан данышым...» дејә, јалвармаға башлајачагдыр.

Бунун сәбәби нәдир? Әсил сәбәби, һәр шејдән габаг шакирдләри китаб үзәриндә, билик әлдә етмәк үзәриндә сәрбәст ишләтмәјә өјрәтмәмәјимиздир.

☆

Тә'лим просеси мүәллимлә шакирдләр арасында кедән вә гаршылыглы фәаллыға әсасланан чох мүһүм, психи просесдир. Бу просесдә дидактиканын әјанилик, шүурлулуг, фәаллыг, билијин јахшы мәнимсәнилмәси вә јадда сахланылмасы, елмилик, систематиклик, материалын ушағын јаш вә билик сәвијјәсинә мүнасиблији, фәрди јанашмаг кими тә'лим принсипләри әсасдыр. Биз бунлардан анчаг шүурлулуг вә фәаллыг принсипләри үзәриндә дајанмаг истәјирик.

Шүурлулуг вә фәаллыг догматизмин, формализмин әлејһинәдир. Тә'лим просесиндә шакирдин фәаллығы сөзлә—ишин, тәһсиллә—әмәјин, биликлә—һәјатын мөһкәм әлагәси демәкдир.

Дәрсдә шакирдин фәаллығы үчүн диггәт әсас шәртдир. Ирадн диггәт фәаллығын ачарыдыр. Демәк дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны тә'мин етмәк үчүн онларын диггәтинин дәрсә, мүстәгил ишә чәлби әсасдыр. Диггәти чәлб етмәк, шакирди шүурлу сурәтдә фәаллашдырмаг үчүн мараг да чох мүһүмдүр. Бу да әтраф аләми билмәк, өјрәнмәк зәрурәти илә бағлыдыр. Лакин мараг башга, әјләнчә башгадыр. Билик биринчи нөвбәдә кәркин әмәклә бағлыдыр.

Беләликлә, мәктәбин гаршысында дуран јени вәзифәнин бизә вердији әсас тәләбләрдән бири дә дәрсдә—тә'лим просесиндә шакирдләрин фәаллығыны, мүстәгиллијини тә'мин етмәкдир.

Шакирдләрин мүстәгил иши мәсәләси совет мәктәбиндә јени мәсәлә дејилдир. Лакин индијә кими шакирдләри дәрс, билик үзәриндә мүстәгил ишләтмәк үсуллары еһмал едилмишдир. Бунун бир сәбәби дә одур ки, шакирдләр анчаг али мәктәбә кирмәк үчүн мүәјјән нәзәри билик алмаға чәһд едир. күндәлик әмәли ишә һазырлашмырдылар вә нәтичәдә мәктәб һаггындакы Ганунда дејилдији кими, мәктәб һәјатындан узаг дүшүрдү.

Педагокикада шакирдин фәаллығы тә'лим принсипләриндән бири кими гејд едилсә дә бу мүстәгиллијин, сәрбәстлијин маһијјәти јахшы ачылмыр.

Шакирдин мүстәгиллији дедикдә биз нә баша дүшүрүк? Бу истилаһ алтында шакирдләрин мүстәгил фикирләшмәси, вәзијјәтдән, һадисәдән мүстәгил баш чыхармаға чәһд етмәси, башгаларынын көмәји олмадан суала чаваб тапмасы нәзәрдә

тутулур. Мүстәгил ишдә шакирдин зеһни тәнгиди фәалијјәт көстәрир. Буна көрә мүәллимин вәзифәси һәр бир шакирдин тә'лим просесиндә мүстәгил фикирләшмәсинә шәраит јаратмагдыр.

Белә шәраит әдәбијјат дәрсләриндә даһа чохдур. Тәчрүбәли мүәллимләр бәдии әсәрин тәһлили вахты шакирдләр арасында мүбаһисә галхмасына, һадисә вә сурәтләр һаггында мүхтәлиф фикирләр јүрүдүлмәсинә шүурлу сурәтдә имкан јарадыр вә өзләри бу чанлы, марагды мүбаһисә вә мүзакирәјә үмуми истигамәт верирләр. Шакирдин фәаллығы мүстәгил ишинин дәрәчәсиндән, онун гојулан вәзифәни, тәләб олунан иши нә дәрәчәдә баша дүшмәсиндән асылыдыр. Јаддан чыхартмамаг лазымдыр ки, шакирдләри фәалијјәтсизлијә сөвг едән вә верилән билији садәчә механики оларааг «дәрк етмәјә» алышдыран һәр бир үсул—пис вә бунун әксинә олараг онлары мүстәгил ишләмәјә, мүстәгил дүшүнмәјә, фәалијјәт көстәрмәјә алышдыран һәр бир үсул—јахшыдыр.

Шакирдләри мүстәгил ишә алышдырмағын мүхтәлиф јоллары вардыр: көһнә биликләрә әсасән мүстәгил олараг јени билик әлдә етмәк, шакирдләри дәрс китабы үзрә ишләтмәк вә саирә. Бурада мүәллимин јөнәлдичи вә һәвәсләндиричи суал вә тапшырыгларынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Ачыг дејәк ки, шакирдләрин синифдә мүстәгил ишләдилмәси үсулу вахт чәһәтдән аз әлверишлидир. Бир чох мүәллимләр бу үсулу «бош вахт итирмәк» адландырыр вә буна көрә дә «горхулу» һесаб едирләр. Һалбуки мүәллим нә гәдәр јахшы тә'лим етсә дә шакирд мүстәгил ишләмәдикдә, фәалијјәт көстәрмәдикдә билик мөһкәм олмур вә тез унудулур. Лакин мүстәгил ишдә шакирдин савад дәрәчәси, габилијјәти, билик сәвијјәси нәзәрә алынмалыдыр. Әлбәттә, мүстәгил иши ојунчаға чевирмәк олмаз.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри фәаллашдырмағын вә мүстәгил ишләтмәнин ән кениш јајылмыш јолу онларын дәрслик үзәриндә синифдә ишләдилмәсидир. Дидактикада бу јени мәсәлә дејилдир. Мүәллимдән сонра, шакирдин ән јахшы көмәкчиси үмумијјәтлә китаб, хүсусән дәрсликдир. Буна көрә, мүәллим јени мә'лумат вермәклә бәрабәр, шакирдләринә мүхтәлиф мәнбәләрдән, о чүмләдән дәрсликдән мүстәгил билик алмаг јолларыны да өјрәтмәлидир. Бу барәдә педагожи вә методик әдәбијјатда индијә гәдәр ән чох шакирдин евдә китаб үзәриндәки ишләриндән данышылыр.

Тәәссүф ки, шакирдин синифдә, дәрсдә, китаб үзәриндә ишләмәси јолларындан методик әдәбијјатда, демәк олар ки, данышылмамышдыр.

Шакирдләрин синифдә китаб—бәдии мәтн үзәриндә ишләдилмәси чох мүрәккәб ишдир. Китаб үзәриндә ишин ән бәсит

нөвләриндән башламаг вә ону тәдричән мүрәккәбләшдирмәк лазымдыр. Китаб үзәриндәки мүстәгил ишин ашағыдакы нөвләри ола биләр: 1) охунмуш әсәрдә әсас фикри тапмағы бачармаг; 2) охунан парчанын әсас мәзмунуну гысача олараг өз сөзләри илә данышa билмәк; 3) верилән мәтни диггәтлә охумаг вә дәрсликдәки суала орада конкрет чаваб тапмаг: 4) охунмуш парчанын мәнтиги мәзмуну илә әлагәдар олараг план тутмаг; 5) өјрәнилән һадисәләри мүгајисә етмәк; 6) бәдии мәтн әсасында тәсвир олунан һадисәни сәчијјәләндирмәк (һадисәнин нә вахт, нә үчүн вә нечә баш вердијини, инкишаф јолларыны вә нә илә нәтичәләндијини көстәрмәк); 7) дәрсликдә ирәли сүрүлән бу вә ја башга һөкмүн доғрулуғуну фактлар әсасында тәсдиг етмәк. Мәс.: Чаббарлынын «1905-чи илдә» әсәриндән данышаркән дәрс китабында 1905-чи ил ингилабы дөврүндә чар һөкумәтинин Бакыда ән чох јерли буржуазијаја архаланмасы, халглар арасында гәсдән милли әдавәт төрәтмәси, кәнддә ингилаби фикрин кенишләнмәсиндә фәһлә синфинин ролу вә с. бәһс олунур. Шакирд бу һөкмләрин доғрулуғуну әсәрләрдән кәтирдији чанлы дәлил вә мисалларла сүбут етмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри китаб үзәриндә мүхтәлиф мәгсәдлә ишләтмәк олар. Ашағы синифләрдә (V—VIII с. с.) ән чох мәзмунун мәнимсәнилмәси үзәриндә иш апарылыр. Јухары синифләрдә исә әсәрин мәфкурәви вә бәдии тәһлили вахты шакирдин китаб үзәриндәки мүстәгил ишинә даһа кениш јер верилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просеси дүзкүн тәшкил едилән дәрсдә V—VIII с. с. вахтын тәхминән үчдә биринин китаб үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринә сәрф едилмәси мәсләһәтдир.

Шакирдин мүстәгил ишиндә һәмишә нијә? нә үчүн? суаллары әсас олмалыдыр.

Шакирдләри бу вә ја башга суал үзәриндә дәрин дүшүнмәјә алышдырмаг лазымдыр. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри китаб үзәриндә һәм јени билик верәркән, һәм әсәри тәһлил едәркән, һәм дә билији мөһкәмләндирәркән ишләтмәк олар. Кечилмиш материалын тәкрар едилмәсиндә дә шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил ишиндән истифадә олунмалыдыр. Мәс.: ше'рин вәзнини, гафијәсини, дурағыны тә'јин етмәкдә, әсәрдә олан бәдии ифадә васитәләрини тапмагда шакирдләрин китаб үзәриндә мүстәгил ишләри чох хејирли олур. V—VIII с. с. бәдии әсәрләрин тәһлилиндән габаг онларын мәзмунунун мәнимсәдилмәси шәртдир. Мәзмунун мәнимсәдилмәси үчүн исә, мә'лум олдуғу үзрә, ән хејирли јол суал гојмаг, әсәрин планыны тутдурмаг вә мәзмунуну шакирдләрин өз сөзләри илә ифадә етмәләринә мүвәффәг олмагдыр. Шакирдләр әсәрин планыны тутмагда чәтинлик чәкирләр. Бу иш үчүн мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләрин синифдә, мәтн үзәриндә ишләмәләри лазымдыр. Шакирдләр охунан һиссәнин планыны тутмаг тапшырығы үзәриндә синифдә ишләдикләри заман бәдии мәтни диггәтлә охујур, онун тәркиб һиссәләрини дүзкүн тә'јин етмәјә чалышыр, әсас чәһәтләри икинчи дәрәчәликдән ајырмаға чәһд көстәрирләр. Бә'зән шакирдләрин план үзәриндә мүстәгил ишләри бүтүн синфин иштиракы илә апарылыр. Ушаглар нөвбә илә мүәјјән һиссәни охујур вә бүтүн синфин фәал иштиракы илә һәр һиссәнин планыны тәртиб едирләр.

Мә'лум олдуғу үзрә тә'лим просесиндә шакирд мүстәгил фикир јүрүтмәдикдә, һадисәни, факты дәрк етмәјә чәһд етмәдикдә, билијин гавранылмасы вә јадда сахланылмасы механики олур, belә билик конкретликдән мәһрум олур вә чансыз, ағыр бир јүкә чеврилир. Шакирдләрин мүстәгил иши бир јандан биликләрин шүурлу мәнимсәнилмәсинә, о бири јандан онун тәфәккүрүнүн инкишафына вә систематик әгли фәалијјәтинә көмәк едир. Буна көрә дә ушаглар јени биликләри һазыр һалда дејил, өзләринин тәфәккүрләри, шүурлу, ағыллы фәалијјәтләри сајәсиндә әлдә етмәлидирләр. Бу о демәкдир ки, мүәллим јени билик верәркән елә јоллар сечмәлидир ки, шакирдләр шүурлу әгли фәалијјәт көстәрсинләр, сәрбәст мүһакимә јүрүтсүнләр, мүгајисә етсинләр, үмумиләшдирсинләр вә нәтичә чыхартсынлар. Бунларын һамысы анчаг шакирдин китаб үзәриндә фәал ишләмәси илә мүмкүндүр. Бурада јени билик вермәнин ән кениш јајылмыш јолу мүәллимин изаһы вә шәрһидир.

Икинчи хејирли үсул мүсаһибә үсулудур. Мүсаһибә үсулу шакирди материал вә китаб үзәриндә практик ишләмәјә сөвг едир. Буна көрә дә мүәллим мүсаһибәни елә апармалыдыр ки, шакирдләри мүстәгил шүурлу дүшүнмәјә, зеһни кәркинлијә, конкрет мүшаһидәјә сөвг етсин. Бу үсул мүәллимдән өз суаллары үзәриндә чидди дүшүнмәји тәләб едир. Шакирдләр бәдии әсәрин елми-ичтимаи ганунаујғунлугларыны мүстәгил олараг дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин өјрәнилмәсиндә мүәллим мүсаһибә үсулу илә шакирдләри әсәр үзәриндә мүстәгил ишләмәјә истигамәтләндирәркән белә суаллар гоја биләр: мүәллиф һекајәни нә үчүн гышын тәсвири илә башлајыр? Әсәрдә Гурбанын портрети тәсвир олунан јерләри көстәрин? Гурбанын аиләсинә, вәтәнинә мүнасибәтини, онун өз сөзүнә вә ишинә әсасән тә'јин един?

Мүәллифин Гурбана вә Һачыгулуја мүнасибәтини фактларла көстәрин. Бу һекајәдәки фәһләләрин вәзијјәтини совет дөврү һәјатындан көтүрүлмүш охшар һекајәләрлә мүгајисә един. Бу әсәрин һекајә олдуғуну нәзәри чәһәтдән сүбут един?

Шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил ишләдәркән верилән суал вә тапшырыгларда ашағыдакы мәгсәдләр күдүлмәлидир:

1. Шакирдләрин сәбәблә нәтичә арасындакы әлагәни мүстәгил сурәтдә дәрк етмәләринә көмәк етмәк.

Мәс.: Аллаһверди илә Имамверди нијә атышырдылар? (V синиф), Новрузәли нә үчүн Вәлиханын евинә тојуг, чүчә, јумурта, ун, һәтта тојуглара дән дә кәтирир? Новрузәлинин почт хидмәтчисини дөјмәсинә сәбәб нә иди?

Бу суаллар шакирди дүшүнмәјә, сәбәби ахтармаға, нәтичәни тапмаға тәһрик едәчәкдир. Шакирдләр бу атышманы төрәдән сәбәбләри вә атышманын нәтичәсини фактлар әсасында кәркин зеһни әмәк сајәсиндә тапачаглар. Еләчә дә онлар Новрузәлинин мин мүсибәтлә әлдә етдији тојуг-чүчәни, ун-дәни ханын евинә кәтирмәсинин, һәтта өзүнү ханын габағында мүгәссир сајмасынын, еләчә дә почт ишчисини дөјмәсинин сәбәбини онун авамлығында, өз һүгугуну баша дүшмәмәсиндә көрәчәкләр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләмәләриндә дәрс китабларында гојулан суалларын мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Анчаг чох тәәссүф ки, әдәбијјат дәрсликләриндә гојулан суалларын чоху педагожи-методик тәләбләрә гәтијјән чаваб вермир. V—VIII синифләрдә мәтнин сонунда верилән суаллары үч групa ајырмаг олар. Бурада әввәлчә мәзмуну алмаға, сонра идејаны тапмаға, даһа сонра исә әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини дәрк етмәјә көмәк едән суаллар верилмәлидир.

Әлдә олан дәрсликләрин, демәк олар ки, һеч бириндә бу принсип көзләнилмир, суаллар ән чох мәзмуна аид олур вә чох заман суал шакирди дүшүндүрмүр, «һә», «јох» чавабы тәләб едир.

Мәсәлән, VI синфин дәрслијиндә Низаминин «Кәрпич кәсән кишинин дастаны» һаггында 6 суал верилмишдир. Суалларын демәк олар ки, һамысы мүвәффәгијјәтсиздир. Бурада шакирди дүшүнмәјә, ахтармаға, тапмаға, «бејин ишләтмәјә» мәчбур едән суаллар јохдур, суалларын чохунун чавабы механики олачагдыр.

Суаллар беләдир: 1. Гоча кәрпич кәсәнин ағыллы чавабы чавана нечә тә'сир едир?

2. Гоча нә илә фәхр едир? (?!)

3. Һәмин әсәрдә шаирин әмәјә вә әмәкчи инсанлара јүксәк гијмәт вермәси нечә мүәјјән едилир? Биринчи суалын чавабы анчаг «јахшы» сөзү, икинчи вә үчүнчү суалларын чавабы исә даһа долашыг олачагдыр.

Бу суаллар Гоча нә илә мәшғул олурду? Онун әмәјә мүнасибәтини иши вә сөзү илә көстәрин? Шаирин әмәјә вә әмәк адамларына мүнасибәти нечәдир? Әсәрдән чыхан нәтичә нәдир?—шәклиндә гојулса, шакирд дүшүнүб-дашыныб чаваб верәчәкдир.

Г. Закирин «Тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһу» тәмсилинин мәзмунуна даир 4 суал гојулур. 5-чи суалда (тапшырыг) тәмсили ашағыдакы плана мүвафиг нағыл един—дејилир. Китабда бүтүн парчаларын сонунда һазыр план верилир вә мәзмуну бу план үзрә данышмаг тәләб олунур. Әввәлән, бурада фикир, идеја, әсәрин нәтичәси өртүлү галыр, ачылмыр; икинчиси, һәр шеји һазыр вермәк шакирди пассив едир, фәаллашдырмыр. Бурада белә тапшырыг верилсә даһа јахшы оларды: Әсәри диггәтлә охујун, садә планыны тутун (V с. өјрәнибләр), планын һәр һиссәсинә мәзмуна мүвафиг ад верин, сонра бу план үзрә мәзмуну данышын. Әсәрин әсас идејасы нәдир? Тәмсилдә бирлији, достлуғу көстәрән јерләри тапыб охујун вә с.

Шакирдләри китаб үзәриндә ишләдәркән гојулан суал вә тапшырыгларын икинчи мәгсәди верилән јени билији һәјатла, тәчрүбә илә әлагәләндирмәкдә шакирдләрин һәјати тәчрүбәләринә әсасланмагдыр. Мәсәлән, «Мәктуб јетишмәди» әсәрини өјрәнәркән әсәрин мәзмуну, ајры-ајры сурәтләрин портрет вә сәчијјәләри, әсәрин бәдии хүсусијјәтләри илә бәрабәр, шакирдләрин диггәтини белә бир мәсәләјә дә чәлб етмәк олар: «Көрдүјүнүз кими «Мәктуб јетишмәди»дә Гурбан да, Сәфәр дә, Танрыверди дә өз вәзијјәтләриндән вә ағаларын зүлмүндән шикајәтләнирләр. Бәс нијә бир фәалијјәт көстәрмирләр? Јөнәлдичи суалларын, евристик мүсаһибәнин көмәји илә мүәллим шакирдләрин диггәтини о заман фәһләләрин бир һиссәсиндә синфи шүурун зәиф олмасына, онлар арасында дини вә милли фәрг вә әдавәтдән дүшмәнин мәһарәтлә истифадә етдијини дәрк етмәјә доғру истигамәтләндирир.

Беләликлә шакирдләрин китаб — бәдии мәтн үзәриндә иши ики истигамәтдә ола биләр:

1. Шакирдләр мүәллимин вердији изаһаты, мә'луматы тәсдиг едән вә нүмајиш етдирән фактлары китабдан—мәтндән тапырлар, онлар дәрсликдәки һөкмләрин доғрулуғуну мүстәгил иш јолу илә мәтндән кәтирдикләри мисалларла сүбут едирләр;

2. Мүәллимин рәһбәрлији илә бәдии мәтн үзәриндә мүстәгил ишләјир вә мәтни тәһлил әсасында әсәрин идеја вә бәдии дәјәри, сурәтләрин сәчијјәси, әсәрин гурулушу һаггында конкрет нәтичәјә кәлирләр.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри мәтн (китаб) үзәриндә ишләтмәјин мүхтәлиф нөв вә методлары вардыр. Мәсәлән, әсәрдән (һекајә вә ја ше'рдән) јазычынын әсас фикрини көстәрән јерләри тапын? Әсәрин ады сизчә мәзмун вә идејаны доғруму әкс етдирир? Әсәри һансы һиссәләрә ајырмаг вә һәр һиссәни нечә адландырмаг олар? Әсәрдәки әсас сурәтләрин портретләрини көстәрин, онларын бу заһири көрүнүшләринин дахили сәчијјәләри илә нә дәрәчәдә әлагәдар олдуғуну изаһ един? Гәһрәманы сәчијјәләндирмәк үчүн онун өзүнүн ишиндән, сөзүндән, әсәрдәки башгаларынын онун һаггындакы фикриндән вә мүәллифин она мүнасибәтини көстәрән јерләрдән мисаллар кәтирин? вә с.

Бизә белә кәлир ки, мәктәбин гаршысында дуран јени вәзифәләрлә әлагәдар олараг, дәрсин трафарет, артыг көһнәлмиш, шаблон һалыны алмыш гурулуш гајдаларыны позмаг лазымдыр. Шакирдин мүстәгил ишиндән билијин мөһкәмләндирилмәси үчүн кениш истифадә едилмәлидир. Мөһкәмләндирилмәјән билијин һеч бир хејри јохдур. Бу чәһәтдән мәтн үзәриндә иш, мүхтәлиф чалышмалар билијин мөһкәмләнмәсинә сәбәб олур.

Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгил ишини, фәаллығыны тә'мин едән ән јахшы үсул вә васитәләрдән бири дә **диспутлардыр.** Кәнчлик характерин тәшәккүл етдији дөврдүр. Әхлаги сифәтләр мәһз бу дөврдә пухтәләшир, ирадә вә шүур бу дөврдә даһа мөһкәмләнир.

Шакирдләри һеч бир мүзакирә вә мүбаһисәјә сәбәб олмајан дәрсләр аз марагландырыр. Буна көрә дә һәм дәрси, һәм дә әдәбијјат үзрә дәрсдәнкәнар ишләри елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, тәһлил олунан әсәр вә сәчијјәләндирилән сурәт һаггында мүзакирә вә мүбаһисә ачмаг мүмкүн олсун.

Бакы шәһәри 132 нөмрәли мәктәбин бир шакирди бу һагда өз фикрини белә ифадә едир: «Мән јахшы јолдашы, јахшы мүсаһиби чох севирәм. Мәнчә ән јахшы јолдаш мәһз јахшы вә ағыллы мүбаһисә етмәји бачаран адамдыр. «Елә мән дә бу фикирдәјәм»—дејә һамы илә һәр шејдә разылашан адамлардан мәним ачығым кәлир».

Әдәбијјат дәрсләриндә исә һәм синифдә, һәм дә синифдәнкәнар ишләрдә белә мүбаһисә, мүзакирә етмәјә, мүстәгил фикир јүрүтмәјә нә гәдәр кениш имкан вардыр.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин фәаллашмасында мүхтәлиф екскурсијаларын, коллектив тамашаларын да хејри чохдур. Чох тәәссүф ки, һәлә дә Бакы, Кировабад, Сумгајыт кими шәһәрләрдә, еләчә дә бу иш үчүн шәраит вә имкан олан башга јерләрдә синифдәнкәнар иш үсулларындан сәмәрәли истифадә едилмир. Әдәбијјатымызын бүтүн дөврләрини өјрәнмәк ишиндә шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн республика инчәсәнәт музејиндән, Низами адына музејдән, Чаббарлы адына театр музејиндән, театр вә кинолара коллектив тамашаларын тәшкилиндән вә онларын мүзакирәсиндән кениш истифадә олунмалыдыр.

Билијин бачарыға чеврилмәсиндә вә нәһајәт вәрдиш һалына кечмәсиндә әдәбијјат нәзәријјәсинин јахшы тәдрисинин әһәмијјәти чохдур.

Бу јахынларда университетин гијаби шө'бәсинин IV курс тәләбәси Х. Ашыг Әләскәрин «Көрмәдим» рәдифли мәшһур гошмасынын вәзнини вә һечаларынын сајыны тә'јин етмәкдә чох чәтинлик чәкди. Бу нөгсан орта, һәтта али мәктәб тәләбәләринин чохуна хасдыр. Мәктәб шакирдләринин хејли һиссәси вәзн, гафијә, рәдиф, дураг, мүхтәлиф ше'р формалары һаггында кобуд сәһвләрә јол верир, бә'зән адамы һејрәтә салачаг дәрәчәдә чәһаләт көстәрирләр.

Бунун әсас сәбәби мәһз бу биликләрин мәнимсәнилмәси үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләдилмәмәси вә фәаллашдырылмамасыдыр. Шакирд әдәбијјат нәзәријјәсинин вә бәдии ифадә васитәләринин хүсусијјәтләри үзәриндә синифдә вә евдә ардычыл олараг мүстәгил ишләдији заман әлдә едилән билик тәдричән бачарыға вә нәһајәт вәрдишә чеврилир.

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, әдәбијјат тәдриси саһәсиндә күнүн тәләби илә әлагәдар олараг шакирдләрдә мүстәгил ишләмәк вәрдиши јаратмаг вәзифәси әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран ән чидди мәсәләләрдәндир.

Мәммәд МӘММӘДОВ,
Низами адына Әдәбијјат вә дил институтунун баш елми ишчиси, филоложи елмләр намизәди.

М. Ә. САБИР ВӘ МӘКТӘБ

Халг шаири Мирзә Әләкбәр Сабир (1862—1911) ичтимаи фикир тарихимиздә шәрәфли јер тутан бөјүк сималардан бирндир. Онун ингилаби-демократик поезијасы өз мүасирлији, хәлгилији, јүксәк сәнәткарлығы вә дәрин реализми илә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин, бәдии вә ичтимаи фикринин тәрәггисиндә мүстәсна рол ојнамышдыр.

Әсримизин әввәлләриндә баш верән ингилаби-сијаси һадисәләр Азәрбајчан мәдәнијјәтинин башга саһәләри кими, маарифин инкишафы, мәктәб шәбәкәсинин кенишләнмәси үчүн дә әлверишли шәраит јаратды. Бу замандан е'тибарән тәрәггипәрвәр халг зијалыларынын фәалијјәт даирәси даһа да кенишләнди. Онлар халг күтләләринин маарифләнмәси, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси саһәсиндә мүһүм ишләр көрдүләр. Бакыда вә Азәрбајчанын рајонларында јени үсуллу мәктәбләрин ачылмасы, ана дилиндә програм вә дәрсликләрин јарадылмасы, ушаглар үчүн ајрыча журналларын бурахылмасы ишиндә маарифпәрвәр зијалыларын бөјүк хидмәтләри олмушдур.

Халг ичәрисиндә бөјүк нүфузу олан маариф хадимләри сырасында М. Ә. Сабирин шәрәфли јери вардыр. Азәрбајчан педагожи фикринин инкишафы тарихиндә мүһүм рол ојнајан Сабирин ады маариф, мәктәб, кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәси мәсәләләри илә сых сурәтдә бағлыдыр. Илк тәһсилини моллаханада алан, схоластик тә'лим үсулларынын чанлы шаһиди олан, јазы јаздығына көрә молласы тәрәфиндән дөјүлән Сабир сонралар өз јарадычылығында вәтән өвладынын тәһсили вә тәрбијәси мәсәләләринә кениш јер вермишдир. О, мәктәб вә маариф һаггында ајрыча әдәби-нәзәри мәгаләләр јаздығы кими, мәктәбә дүшмән олан һәр чүр мүртәче үнсүрләри дә өз сатираларында кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Сабир сөзүн кениш мә'насында әсил халг мүәллими олмушдур. О, бир мүддәт Шамахыда мәктәб ачмыш, өмрүнүн сон күнләринә кими мүәллимлик етмишдир. Сабир, ејни заманда, ушагларын севимли шаири иди. О, бүтүн өмрү боју ушаглары унутмамыш, онлар үчүн хүсуси нәғмәләр, мәнзум һекајәләр, тәмсилләр јаратмышдыр.

М. Ә. Сабирин маариф, мәктәб мөвзусунда јазылмыш мәгаләләри индијәдәк там шәкилдә топланыб, нәшр едилиб кениш охучу күтләләринә чатдырылмадығы кими, тәдгигатчыларын диггәтиндән дә јајынмышдыр. Һалбуки бу мәгаләләри өјрәнмәдән Сабир сатираларында мәктәб, тә'лим вә тәрбијә мәсәләләринә даир ирәли сүрүлмүш бир сыра фикирләри там ајдынлығы илә тәсәввүр етмәк, шаирин мүтәрәгги педагожи көрүшләрини дүзкүн шәрһ етмәк чәтиндир.

Доғма халгынын мадди вәзијјәти кими, мә'нәви еһтијачлары да Сабири даим дүшүндүрән, јазмаға, данышмаға вадар едән мүһүм амилләрдән бири иди. Халгын мә'нәви еһтијачлары Сабирин мәктәб, маариф, мәтбуат, театр мөвзусунда вә башга мөвзуларда јаздығы мәгаләләрдә кениш шәкилдә әкс олунмушдур. Һәмин мәгаләләрдә бөјүк бир гајғыкешлик, шаирин вәтән вә халга дәрин мәһәббәт һисси дујулмагдадыр.

1907-чи илдә М. Ә. Сабир мәтбуатда «Заман нә истәјир? Амма биз...» адлы бөјүк бир мәгалә илә чыхыш етмишдир. Адындан да көрүндүјү кими, мүәллиф чох мүһүм бир мөвзуја тохунмуш, өз охучусуну дөврүн, заманын тәләбләри илә таныш етмәјә чалышмышдыр. Бу мәгалә заманы—азадлыг уғрунда мүбаризә илләрини дәриндән дәрк вә тәсдиг едән ингилабчы демократ вә маарифпәрвәр шаирин мә'налы чағырышы кими сәсләнир.

Әсәрин әввәлиндә мүәллиф «милләтә, миллијјәтә көмәк» нөгтеји-нәзәриндән инсанлары үч әсас група (ушаглар, чаванлар вә гочалар) бөлүр, сонра да кәнчликдән, азадлыг уғрунда мүбаризәдә, чәмијјәтин тәрәггиси вә инкишафында кәнчлијин ролундан кениш бәһс едир, онлары халгын кәләчәк хиласкарлары, әсил сәадәт мүбаризләри кими сәчијјәләндирир. Кәнчлијин көзәл мә'нәви кејфијјәтләринә, билик вә идракына, ағыл вә камалына јүксәк гијмәт верән Сабир дејир: «Анлашылды ки, милләтин пишрәфтинә, сәадәтинә баис олан... чаванлардыр. Амма һансы чаванлар? Бурасы бөјүк суалдыр. Чавабына ичзими е'тираф илә буну дејә биләрәм ки, о чаванлар раһи-ничата, тәриг вә сәадәтә дәлил, һади ола биләр ки, охумуш олалар, али мәдрәсәләрдә тәһсили-елм, тәһсили-кәмалат етмиш олалар. Ана дилләриндән... зијадәсинчә дә олмаса, кафи гәдәр хәбәрдар олмуш олалар...»[1].

Сабирә көрә мәһз белә кәнчләр—елм, билик вә камал саһиби олан кәнчләр халг иши уғрунда, азадлыг уғрунда фәал

[1] «Тәзә һәјат» гәзети, 19 сентјабр 1907, № 124.

мүбариз ола биләрләр. Мүәллиф көстәрир ки, инди елм, мәдәнијјәт, ингилаб әсридир. Кәнчләр заманын руһуна мүвафиг һәрәкәт етмәли, елмин әсасларына јијәләнмәк вә камала чатмаг үчүн һәр чүр чәтинлијә синә кәрмәли, мөһкәм ирадә саһиби олмалыдырлар. Мүвәффәгијјәтин рәһни мәһз бундадыр.

Вәтәнпәрвәр шаир Азәрбајчан кәнчләринин ана дилиндә тәһсил ала билмәмәсинин сәбәбләри үзәриндә дә әтрафлы дајанмыш, «милләтдән, миллијјәтдән бихәбәр олан» зијалылары кәскин тәнгид атәшинә тутараг бунун фачиәли бир һал олдуғуну тәәссүфлә хатырлатмышдыр. Мүәллиф бу барәдә дејир: «Һејф ки, мәәттәәссүф буну сөјләјә биләрәм ки, милләтимизин авам чаванлары чохдур. Милләтдән, миллијјәтдән бихәбәр оланлары даһа чохдур. Нә тәәссүфлү бир һал! Бундан даһа бөјүк тәәссүф олуначаг бурасыдыр ки, охумуш чаванларымыз дәхи әксәријјәт илә ана дилиндән... лазымынча хәбәрдар ола билмәјибләр. Әчәба, бу тәгсир кимдәдир, охумушларымыздамы? Хејр! Хејр! Тәгсир бизим мәктәбсизлијимиздәдир, үсули-чәдид үзрә тәшкил олунмуш мүнтәзәм мәктәбләримиз олмамасындадыр...»[1].

Башга маарифпәрвәр јазычылар кими, Сабир дә мәктәби, маарифи идеализә едир. Маариф вә мәдәнијјәтә бөјүк үмидләр бәсләјән мүәллиф «дәрдин чарәсини» мәктәбдә көрүр: «...Даһа о заманлар кечди, мәдәнијјәт, һүрријјәт заманы кәлди. Һәр бир дәрдин, илләтин чарәсинә бахмаг заманы јетишди. Әчәба, бизим дә дәрдимизин чарәси вармы? Бәли!.. Бәли, чарәмиз, ән бөјүк чарәмиз мәктәбдир. Мәктәб, јенә мәктәб! Һәлә исә шәһәрдә, бачардыгча һәр кәнддә иштијаг илә, иттифаг илә мәктәб ачмалы... бунунчүн дә чалышмалы! Амма кимләр чалышмалы? Зијалы чаванлар! Чүнки ислам милләтиндә мәктәби пул ачмаз, пуллулар да ачмаз, нә төвр олса да охумуш, зијалы чаванлар ачарлар. Зира пуллуларымыз әксәријјәтлә авам олдуглары үчүн мәктәбин фаидәсини, мәнфәәтини, хејрини кәмалынча дүшүнмәзләр. Дүшүнмәдикләри үчүндүр ки, бу јолда сәрфи-һиммәт едиб пул да хәрчләмәзләр»[2].

М. Ә. Сабир 1905—1907-чи илләр ингилабы дөврүндә, јатмыш, мәзлум халгларын артыг гәфләт јухусундан ајылдығы, азад, хошбәхт кәләчәк уғрунда гызғын мүбаризәјә башладығы бир вахтда «милләт хадимләринин», «пуллуларын» фәалијјәтсиз, тәшәббүссүз галдығыны, заманын тәләб вә һөкмүнә чаваб вермәдијини көрүб од көтүрүр, «Еј ваһ, нә гәмли һаләт, нә јаман рәзаләт, аман аллаһ, бу кирдаблар бизи боғур, биз һәлә

[1] «Тазә һәјат» гәзети, 19 сентјабр 1907, № 124.
[2] Јенә орада.

гафил дуруруг»—дејә, әзәмәт вә гәзәб долу сәсини учалдыр, өз халгыны дөврлә ајаглашмаға, тәрәгги вә јүксәлишә чағырыр.

Мәгалә зијалылара, кәнчләрә мүәллифин мә'налы мурачиәти илә битир: «Һәркаһ сиз бу шанлы вәзифәнизи лајигинчә јеринә јетирсәниз, јәгин единиз ки, зәнчири-әсарәтдә, гејди-чәһаләтдә боғулуб галмыш милләтдашларынызы гәрг олдуглары вәртеји-һәлакәтдән саһили-ничата чыхарда биләрсиниз. Мәктәб ачдырын, мәктәбләр ачдырын, та ки, нәтичәсиндә о биз дејән охумуш, бөјүк охумуш, ана дилиндән... хәбәрдар олан чаванлар саһәараји-меjдани-тәрәгги олсунлар. Бир дә тәгазаји-заманы мүлаһизә едиб дә иш көрмәли! Билирмисиниз заман нә истәјир? Амма биз...»[1].

Бу илләрдә маариф, мәктәб, кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәси Сабири ән чох мәшғул едән мәсәләләрдән бири олмушдур. О, һәмин дөврдә имтаһан вериб мүәллимлик вәсигәси алыр, маарифпәрвәр зијалыларын көмәји илә Шамахыда мәктәб ачыр, достларына јаздығы мәктубларын бириндә дедији кими, «үсули-тәдрисин әмәли олараг ганун вә гәваидин» өјрәнир, «мәктәбә лазым олан үлумә» бәләд олур...[2].

Шаирин педагожи фәалијјәти онун әдәби-бәдии јарадычылығы үчүн зәнкин материал вермишди. Педагожи фәалијјәтиндә гаршылашдығы маниә вә чәтинликләр Сабирин һәм ше'рләриндә, һәм дә публисист әсәрләриндә екс олунмушдур. Шаир бу заман гәләмә алдығы сатираларында «үсули-чәдид» мәктәбләриндән ваһимәјә дүшән мүртәчеләри, «өвлади-вәтәнин» тәрбијәси үчүн бир гәпик пул вермәјән пуллулары, мәктәб чохалдыгча чиби бошалан руһанилəри, «Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!» дејиб өз ушағыны мәктәбдән чәкән авамлары өлдүрүчү тәнгид атәшинә тутурду («Ваһ! бу имиш...», «Охутмурам, әл чәкин!», «Арзу», «Бу бојда!..», «Вермирәм а!..», «Нечин мәктәбә рәғбәтим олмајыр» вә с.).

М. Ә. Сабир кениш халг күтләләринин өз инсанлыг һүгугларыны дәрк етмәси үчүн онларын ајылмасына, маарифләнмәсинә мүһүм шәртләрдән бири кими бахырды. Бу ишдә мәктәбин мүһүм ичтимаи-тәрбијәви ролуну нәзәрә алан шаир елмләрин јајылмасы үчүн мәктәбләр ачылмасыны зәрури һесаб едирди. Лакин буржуа-мүлкәдар ағалар вә һабелә, онларла һәмфикир олан руһаниләр мәктәбләрин ачылмасына һәр васитә илә мүгавимәт көстәрирдиләр. Бунун да сәбәби ајдын иди. Јени үсуллу мәктәбләрдә тәһсил аланлар дүнјәви елмләри өјрәндикдән сонра дин хадимләриндән үз дөндәрирди. Бун-

[1] «Тазә һәјат» гәзети, 19 сентјабр 1907, № 124.
[2] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, 1922, сәһ. 401.

1857
M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

дан да руһанилэрэ чидди мадди зэрэр дэјирди. Сабир «Нечин мэктэбэ рәғбэтим олмајыр» адлы сатирасында мэктэбин ичтимаи эһэмијјэтини вэ буна руһанилэрин мэнфи мүнасибэтини көстэрэрэк дејирди:

Вэ бир дэ бу мэктэблилэр бил-үмум
Охурлар кэмалынча али үлум,
Едирлэр бизэ сонра јексэр һүчум,
Бунунчүн она рәғбэтим олмајыр!
Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр!..

Ејни идејалары Сабир публисист эсэрлэриндэ дэ ирэли сүрүб эсасландырырды. О, мэгалэлэриндэ күчлү мэнтиг вэ елми дэлиллэрлэ мэктэбэ дүшмэн олан «кисэдостлары» ифша едир, гејрэтли вэтэндашларыны «елм вэ тэрбијэ ачлары олан» вэтэн өвладларына көмэк көстэрмэјэ, милли мэктэблэр, китабханалар ачмаға чағырырды. Мэгалэлэринин бириндэ мүэллиф дејирди: «...Бизим шэһэрдэ мэктэбин вэ фајидати-мэктэбин нэ олдуғун билмэјэнлэр чохдур, һэтта үсули-чэдид үзрэ тэдрисин адындан белэ горханлар даһа зијадэдирлэр... Бэ'зэн эрбабигэрэзлэр, јэ'ни кисэдостлар, худпэрэстлэр,—мэктэб ачылыр исэ кисэлэриндэн пул алыныр,—горхусундан үсули-чэдидэни эвамүннасын нэзэрлэринэ бир эмри-гэбиһ вэ бир эмэли-намэшру' кими көстэрирлэр. Одур ки, ил јарым бундан эгдэм тэшэббүсүндэ олдуғумуз мэктэби-миллијјэмиз бу һала кими элачпэзир олуна билмэјир. Һэр вэгт игдамат олунур исэ инсафа јарашмајан бир шајиэ бурахылыб, өз кисэлэрин мүһафизэ етмэк үчүн өвлади-вэтэни, елм вэ тэрбијэ ачлары олан өвлади-вэтэни ачындан өлдүрүб мэһв вэ набуд етмэк истэјирлэр»[1].

М. Э. Сабир варлы синифлэрин елм, маариф вэ мэдэнијјэтэ гаршы дүшмэн мүнасибэтлэрини көрүб онлардан үз дөндэрир, белэлэрини халг, вэтэн вэ милли гејрэт һиссиндэн узаг олдугларына көрэ иттиһам едир. «Инди мэним кисэдостлара дејэчэк бир сөзүм јохдур, гој онлар бу лээмэт илэ мүһафизэ етдиклэри кисэлэрин гэбрлэринэ апарсынлар»—дејэ, варлылары тамамилэ рүсвај едир, охучуда онлара гаршы гэзэб вэ нифрэт һиссини даһа да күчлэндирир.

Лакин бөјүк шаир халгын гүввэсинэ инамыны һеч вахт итирмир, кэлэчэјэ никбин нэзэрлэ бахырды. О, гэлблэри халг вэ вэтэн ешги илэ дөјүнэн гејрэтли вэтэндашларына, маарифпэрвэр зијалылара мүрачиэт едир, «Мэним бир тэвэггэм, бир хаһишим вар исэ—исламијјэт гэдри, инсанијјэт рүтбэси, миллијјэт шэ'ни, маариф дэрэчэси танығлан гејрэтмэндани-вэтэнимиздэндир»,—дејэрэк, өз үмидини мэһз онлара бағлајырды.

Халг хадимлэри вэ маарифпэрвэр зијалыларын вэтэн өвладынын сэадэти, истигбалы наминэ етдији һэр бир хејирхаһ, мэдэни тэшэббүс Сабир тэрэфиндэн һэрарэтлэ гаршыланыр, гызғын мүдафиэ едилирди. 1906-чы илдэ Шамахыда реални вэ рус-мүсэлман мэктэбинин ачылмасы, китабхана вэ «басмахана» тэшкилинэ даир мэсэлэ мүзакирэси белэ мэдэни тэшэббүслэрдэн олдуғу үчүн вэтэнпэрвэр шаири севиндирмиш вэ ону јени-јени мэгалэлэр јазмаға руһландырмышды.

М. Э. Сабир мэктэб мэсэлэсинэ даир илк мэгалэни 1906-чы илин августунда јазмышдыр. О, һэмин мэгалэдэ охучуларына белэ бир шад хэбэр верирди ки, «Шамахыда бу күнкү маарифдост бабалар кэлэчэкдэ вэтэнин вэ өвлади-вэтэнин тэрэгги вэ тэаласын анчаг охумагда мүшаһидэ етдиклэриндэн Шамахынын 2-чи частында ваге Дэрэмэһэллэ ады илэ мэшһур олан бир гэт'э хараба јери өз хэрчлэри илэ руси вэ мүсэлмани мэдрэсэ бинакүзарлығындан өтрү губернатордан эризэ васитэсилэ тэвэгге етмишдилэр. Бу ахыр күнлэрдэ изнинэ мүвэффэг олдуглары үчүн һэман јерин нэгшеји-мүсвэддэсин губернатор диванханасына көндэриблэр. Вэ бу хүсусда ианэ дэфтэри ачылыб... Иншаллаһ, мэдрэсэнин тэсдиг хэбэри јетишдикдэ тэ'миринэ шүру' олунмагла бэрабэр кафи гэдэринчэ парэ ианэсинэ мэтлуби-вэчһ илэ гејрэт көстэрилмэсинэ үмидвар олуруз»[1].

Сонракы мэгалэлэриндэ мүэллиф «реални ушголанын тэшкилиндэн өтрү» артыг губернатор тэрэфиндэн папучителэ көстэриш верилмэсиндэн, мэктэб үчүн мадди вэсаит топланмасындан, мүфэттишин кэлмэсиндэн, билаваситэ эмэли ишэ башланмасындан бэһс едирди. О, Шамахыда истэр реални, истэрсэ рус-мүсэлман мэктэблэринин ачылмасына вэ онларын сэмэрэли фэалијјэтинэ даир јаздығы мэгалэлэриндэн бириндэ дејирди: «Өтэдэн бэри арзусунда олдуғумуз реални ушголанын изнинэ вэ шүруинэ мүвэффэгијјэтимиздэн маэда энгэриб зэманда руси вэ мүсэлмани ушгола тэшкилинэ дэхи наилијјэтимизэ мүтмэин олдуғумуз үчүн чэмаэтимизин, элэлхүсус маарифмэнданларымызын фөвгэл'адэ мэсэррэтлэриндэн нашы нечэ бир эһэмијјэтли эмрин ичрасына һиммэт едилиб, гејрэт көстэрилмэкдэдир... Эмин олуруз ки, бу зијалы фикрин нэтичеји-мэһсулу олан... бојлэ бинакүзарлыглар... керидэ галмыш чэмаэтимизи вэ маарифсизликдэн харабазара дөнэн вэтэни-

[1] «Тазэ һэјат» гэзети, 6 мај 1908, № 101.

[1] «Һэјат» гэзети, 24 август 1906, № 189.
[2] «Иршад» гэзети, 9 октјабр 1906, № 237.

мизи чиддән шәрәфләндирәчәк,.. өвлад вә әһфадларымызын бәхтијаранә јашамагларына сәбәб олачаглар»[2].

Беләликлә, маарифпәрвәр шаир өз мәгаләләриндә Шамахы реални мәктәбинин ачылмасы просесини кениш шәкилдә ишыгландырмышдыр. Бу мәгаләләрлә јахындан танышлыг беләә бир иддиа үчүн әсас верир ки, Сабир Шамахыда мәктәб ачмаг барәсиндә һөкумәтә әризә тәгдиминдән башламыш изн алынмасына, бина тикинтиси үчүн пул топланмасына, мүфәттишин кәлмәсинә, шакирдләрин гәбулуна вә нәһајәт, мәктәбин тәнтәнәли ачылышына гәдәр,—бүтүн мәрһәләләрини диггәтлә изләмиш, һәмин мәктәбин билаваситә тәшәббүсчү вә тәшкилатчыларындан бири олмушдур.

М. Ә. Сабир јалныз мәктәбин ичтимаи-тәрбијәви ролуну изаһ вә онун әлејһдарларыны ифша етмәклә кифајәтләнмирди. О, һабелә гызғын әмәли фәалијјәт көстәрир, Шамахы мәктәбләриндә билаваситә дәрс верир, ушагларын тәһсил вә тәрбијәси илә мәшғул олурду. Бөјүк шаир өз һәмјерлиси С. М. Гәнизадәјә јаздығы 1908-чи ил 17 август тарихли мәктубунда дејирди: «...Иштијаг вә мәһәббәтим елм вә маарифдәдир. Бојлә олдуғу үчүндүр ки, беш ај олур ки, мәдари-мәишәтим олан дүканчығазымы фүрухт едиб, үсули-тәдрисин әмәли олараг ганун вә гәваидин тәһсил үчүн фәзиләтмәаб Әбдүлхалыг әфәндинин мәктәбинә кетмәклә бәрабәр, мәктәбә лазым олан үлумә дә кәсби-бәләдијјәт етмишәм. Һала ики ајдан зијадәдир ки, о мәктәбдә ушаглара тә'лим едирәм. Һәм дә тә'лимими тәгдир едијорләр...»[1].

Бу мәктубдан аз сонра Сабир ән бөјүк арзуларынын бирини һәгигәтә чевирир, габагчыл зијалы вә мүәллимләрин көмәји илә Шамахыда мәктәб ачмаға мүвәффәг олур. Шаирин педагожи көрүшләринә даир диссертасија мүдафиә едән мәрһум Ә. Тағыјевин јаздығына көрә, бу мәктәбдә «ана дили, фарс дили, арифметика, чоғрафија вә тәбиәтә даир бә'зи ибтидаи мә'луматлар, гур'ан вә шәриәт дәрсләри тәдрис едилирди»[2].

Сөз јох, бу мәктәб узун мүддәт јашаја билмәзди. Бир тәрәфдән мадди имканын азлығы, дикәр тәрәфдән дә јерли мүртәчеләрин тәзјиги нәтичәсиндә Сабир сонралар мәктәби бағламаг мәчбуријјәтиндә галды. Лакин маарифпәрвәр шаир һеч вахт мәктәбдән, кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәсиндән ајрылмаг истәмирди. О, нечә олур-олсун мүәллим ишләмәк арзусунда иди. Бу мәгсәдлә бөјүк шаир 1910-чу илин әввәлләриндә Ба-

[1] М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1922, сәһ. 401.
[2] Ә. Тағыјев. Сабирин маарифпәрвәр вә педагожи көрүшләри (намизәдлик диссертасијасы), сәһ. 122.

кыја кәлмиш, чох чәтинликдән сонра Балаханы мәктәбиндә ишә дүзәлмишди.

Балаханы нефт рајонунда мүәллим ишләмәси, фәһләләрлә үнсијјәти Сабирин поетик јарадычылығы үчүн зәнкин вә әлван материал верди. Шаирин мөвзу даирәси даһа да кенишләнди. О, Бакы мәтбуатында мүнтәзәм вә фәал иштирак етмәјә башлады.

Сабир әсил халг мүәллими иди. О, јалныз дәрс демәклә кифајәтләнмирди, Балаханынын ичтимаи-мәдәни һәјатында кениш фәалијјәт көстәрирди. Тез-тез јерли әһали гаршысында чыхыш едир, фәһлә китабханасында сөһбәтләр кечирирди...

Бүтүн бунлар шаирин әлејһдарларыны даһа да гәзәбләндирмишди. Онлар дөври мәтбуат сәһифәләриндә халг шаиринә гаршы шәхсигәрәз, бајағы «тәнгидләр» чап етдирдији кими, кизли һәдә мәктублары көндәрмәкдән дә чәкинмирдиләр.

Бөјүк шаир өз әлејһдарларынын алчаг һәрәкәтләринә мәрданәликлә синә кәрир, «сахта бир хәтти-хам илә» јазыб көндәрдикләри һәр чүр тәһдидләрә, һәдә-горху мәктубларына гаршы кәскин, өлдүрүчү тазијанәләрлә чаваб верир, әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олмуш классик әсәрләрини јарадырды. Сабирин өз дүшмәнләри гаршысында «гочаман дағ» кими дајанмасы, мүбаризә әзми онун һәмин күнләрдә јаздығы сатираларда габарыг шәкилдә әкс олунмушдур.

Сахта бир хәтти-хам илә мәнә кағыз јазыб,
Еј мәни тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә!
Бојлә: «Хортдан кәлди, дур, гач!» сөзләрин кет тифлә де,
Затыны Сабир таныркән горхмаз өвһамат илә!

Сабирин апардығы әдәби-ичтимаи мүбаризәләр һаггында ајдын тәсәввүр верән бу тазијанә мәтбуатда дәрч едилдикдән ики күн сонра Балаханы мәктәбинин нәзарәтчиси Бахыш Әһмәдовун «Күнәш» гәзетиндә шаирин педагожи фәалијјәтинә даир бөјүк бир мәгаләси чап олунмушдур[2]. Бу мәгалә һәм јухарыдакы тазијанәнин конкрет олараг нә мүнасибәтлә јазылдығыны, һәм маарифпәрвәр шаирин ичтимаи-педагожи фәалијјәтини ајдынлашдырмаг үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

«Адсыз мәктублара чаваб» адландырдығы һәмин мәгаләсиндә мүәллиф Сабир барәсиндә истәр бөјүк шаирин өзүнә, истәрсә Балаханы мәктәбинин мүдиринә көндәрилмиш һәдә мәктубларына даир мә'лумат верир, башдан-ајаға бөһтан вә гәрәзлә долу олан бу јазыларын мәзмуну илә охучулары таныш едирди. Б. Әһмәдов имзасыз мәктубларын мүәллифинә

[1] «Күнәш» гәзети, 3 нојабр 1910, № 58.
[2] Јенә орада, 5 нојабр 1910, № 60.

мурачиэтлэ: «Чэнаб, сахта бир хэтт илэ мэнэ вэ мэктэбимизин муэллими Сабир Таhирзадэ чэнабларына почт васитэсилэ кендэрмиш олдуғун бирэр мэктубун октјабр ајынын 27-чи күнүндэ вүсулумуз олмушдур»—дедикдэн сонра мэктубларын мэзмуну барэсиндэ мүфэссэл мэ'лумат верир. Һэмин мэ'луматдан ајдын олур ки, мэктубларын муэллифи өзүнү балаханылы кими гэлэмэ вериб, М. Э. Сабирин куја «чоғрафија, һесаб, һэтта түрк дили тэдрисиндэ дэ игтидарсыз олдуғуну» иддиа едир, «онун мэктэбдэн чыхарылмасыны..» эвэзиндэ мүгтэдир бир муэллимин нэсб олунмасыны мэслэһэт» көрүрмүш?!

Мэгалэнин муэллифи Б. Эһмэдов «намэ'лум чэнаба» мурачиэтлэ дејир:

«Эфв ет, эфэндим, эфв ет!.. Сэнин балаханэли олмујуб,.. нэрэли, нэ карэ вэ ким олдуғуну, бин дэфэ көрүб танымыш олдуғумуз хэттин бизэ анлатды, һэм дэ доғру оларaг анлатды. Сэнин хэттини таныјанлар мэктублары көрэр-көрмэз бедунитэвммүл ...нин хэттидир дејэ, һэр јердэ буна шэһадэт верэчэклэринэ мүгэррэр олдулар.

Лакин мэн сэни бојлэ рэзил игдаматда булунанлардан эдд етмэз идим!.. Мээттээссүф булунмушсэн! Онда да Сабирин һэггиндэ! Һејф, һејф!..».

Муэллиф Сабирин педагожи фэалијјэтинэ јүксэк гијмэт вермиш, бөјүк шаири, ејни заманда, «һэвэсли, чалышган, мүгтэдир» бир муэллим кими сэчијјэлэндирмишдир.

Бөјүк шаирин сағлығында јазылмыш башга бир мэгалэдэ дэ Сабирин педагожи фэалијјэти ејни илэ бу чүр, јүксэк гијмэтлэндирилир, онун ады мэктэб, кэнч нэслин тэ'лим вэ тэрбијэси ишиндэ сач ағартмыш гочаман педагогларла бир сырада чэкилир, «мүгтэдир» бир муэллим олдуғу көстэрилирди[1].

М. Э. Сабирин мэктэблэ элагэсиндэн данышаркэн мүһүм бир мэсэлэни дэ гејд етмэк лазымдыр. Кениш халг күтлэлэринин маарифлэнмэси, кэнч нэслин тэ'лим вэ тэрбијэси ишиндэ мэктэбин ролуну јүксэк гијмэтлэндирэн, узун мүддэт муэллимлик едэн Сабир, ејни заманда, Азэрбајчан ушаг эдэбијјатынын көркэмли јарадычыларындан бири олмушдур.

Шаирин ушаглар үчүн јаздығы эсэрлэр дэ дөврүн зэрури тэлэблэринэ чаваб оларaг јаранмышдыр. Бу заман мэктэблэрдэ ана дили вэ эдэби гираэт дэрслэринэ кетдикчэ даһа артыг јер верилир, јени дэрсликлэр чап олунур, мэктэб, тэ'лим вэ тэрбијэ мэсэлэлэриндэн бэһс едэн «Дэбистан» (1906—1908), «Рэһбэр» (1906—1907) кими хүсуси журналлар бурахылырды.

[1] «Сэда» гэзети, 16 ијун 1911, № 93.

Сабирлэ дэрслик муэллифлэри олан А. Сэһһэт, М. Маһмудбэјов, С. С. Ахундов вэ башгалары арасында сых јарадычылыг эмэкдашлығы, шэхси танышлыг вэ достлуг вар иди. Тэсадүфи дејил ки, бөјүк шаир ушаглара аид ше'рлэринин бир гисмини дөври мэтбуатда дејил, дэрслик вэ мэчмуэлэрдэ нэшр етдирмишдир.

О вахтдан Сабир мэктэблилэрин севимли шаири кими танынды. О, өмрүнүн сон күнлэринэ гэдэр мэктэблэ, кэнч нэслин тэ'лим вэ тэрбијэси илэ јахындан бағлы олмушдур. Узун мүддэт билаваситэ муэллимлик едэн Сабир ушаг психолокијасыны инчэликлэринэ гэдэр өјрэнмишди. Бүтүн бунлар шаирин ушаглар үчүн јаздығы ше'рлэрдэ парлаг бэдии бојаларла экс олунмушдур.

Кэнч нэслин нэчиб эхлаги сифэтлэр руһунда тэрбијэлэндирилмэси ишиндэ Сабир ше'рлэринин мисилсиз эһэмијјэти вардыр. Бу ше'рлэрин идеја мэзмунунда ики эсас хүсусијјэт диггэти чэлб едир: шаир, бир тэрэфдэн, вэтэнпэрвэрлик, эмэјэ мэһэббэт, достлугда вэфалы олмаг, гочалара, ата-анаја һөрмэт, доғручулуг кими јүксэк мэ'нэви кејфијјэтлэри тэрэннүм едир, дикэр тэрэфдэн дэ артыг алыб эксик сатан тачирлэри, сүдэ су гатыб сатан алверчилэри, зэһмэтдэн бојун гачыран тэнбэллэри, оғрулуг, јаланчылыг кими чиркин эмэллэри өзүнэ пешэ едэн дэлэдузлары кэскин тэнгид атэшинэ тутур.

Сабирин ушаг ше'рлэри мэзмунча марағлы олдуғу кими, формача садэ, ојнаг вэ ахычыдыр. Шаир һеч вахт гуру нэсиһэт вэ тэсвирчилик јолу илэ кетмир. О, демэк истэдији фикри кэнч охучулара габарыг шэкилдэ чатдырмаг үчүн марағлы һадисэлэр сечир, биткин сүжетлэр гурур.

Шаирин ушаглар үчүн јаздығы нэғмэлэр, мэнзум һекајэ вэ тэмсиллэр өз эдэби-бэдии тэравэтини инди дэ тамамилэ сахлајыр, совет мэктэблисинин јүксэк идеја-естетик тэрбијэсиндэ мүһүм рол ојнајыр.

Муса АДИЛОВ,
филоложи елмләр намизәди.

САБИРИН ДИЛИ ВӘ ҮСЛУБУҺАГГЫНДА

Јарым әсрдир ки, Сабирин јарадычылығы бир сыра тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәкдәдир. Онун чох зәнкин олан дил вә үслуб хүсусијјәтләри бир сыра мүәллифләрин әсәрләриндә бу вә ја дикәр дәрәчәдә ишыгландырылмышдыр.

Лакин бүтүн бу әсәрләр һәлә дә Сабир ирсинин там вә мүкәммәл тәдгиги һесаб едилә билмәз. Сабирин өз халгына бурахдығы зәнкин сәрвәти үзә чыхармаг үчүн бунлар кифајәт дејилдир.

Сабир ирси Азәрбајчан торпағы кими зәнкиндир; дәринә кетдикчә даһа чох не'мәтә раст кәлирсән. Ше'ринин мә'насы дәрин, мүндәрәчәси кениш, дили шаиранәдир. Шаир дилинин аһәнкдар вә ахычы олмасы үчүн ше'рләрин техники чәһәтинә, формал хүсусијјәтләринә чох фикир вермиш, бу саһәдә бир сыра там орижинал јениликләр јаратмышды. Лакин ше'риндә форма һәмишә мәзмундан доғмуш, она табе едилмишдир.

Шаир сөзүн мә'насына ән чох диггәт јетирир, она јүксәк гијмәт верир. Ше'рин мәгсәди дә сөзүн мә'насыны јүксәлтмәкдир.

«Јазылыр ше'р, ачылыр пәрдәји-мә'наји-сүхән...».

Сабир сөзүн гәдрини билирди. «Чәриндәси долмаг үчүн мәтләби узадан», «бир кечәлик мәтләби», «бир сәнә»јә дә изаһ вә шәрһ едиб гуртара билмәјән чызмагарачылар шаирин тәнгид һәдәфләриндән иди. Сөзүнүн чаныны хәлгилик вә реализм тәшкил едирди. Ибарәпәрдазлыг, сөз ојунбазлығы ше'ринин руһуна јад иди.

«Һикајату рәзаләт бәхш тәтбиги ләғат етсәм,
Дејиб рәнкин ибарәтләр кәмалү шөһрәтим артыр»

«Рәнкин ибарәтләр»дән, дәбдәбәли сөзләрдән узаг олан шаир өзү «Дејәрәм һәчв, сөзүм доғру, кәламым ширин», «Нә едәк, доғру сөјләди дилимиз» вә с. кими чүмләләр илә дилиндә реализмә, анчаг реализмә әсасландығыны сөјләјирди вә бу принсипи әмәли шәкилдә һәјата кечирирди.

Истәр үмумијјәтлә дил һаггында, истәрсә дә бәдии дил, сатира дили вә с. һаггында бизә мә'лум олдуғуна кәрә, Сабирин хүсуси бир әсәри јохдур. Лакин мүхтәлиф ше'р вә мәгаләләриндә едилән мүәјјән гејд вә јазылардан ајдынлашыр ки, дил мәсәләләриндә шаир бөјүк демократ Ч. Мәммәдгулузадә вә үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин мөвгејиндә дурурду. Бә'зән журналдакы фелјетонларда кедән әтәјәрли, тутарлы, мә'налы сөз вә ифадәләр, чүмләләр Сабир сатирасы үчүн материал верир, бә'зән чәкилән шәкилләр Сабир сатирасы әсасында чәкилирди.

Дил мәсәләсиндә дә белә иди. Һәр ики бөјүк сәнәткарын дил мәсәләләриндә тутдуглары мөвге чох јахын иди. Ч. Мәммәдгулузадә 1906-чы илдә јазырды: «Мәни кәрәк бағышлајасыныз, еј мәним түрк гардашларым ки, мән сизинлә түркүн ачыг ана дили илә данышырам. Мән ону билирәм ки, түрк дили[1] данышмаг ејбдир вә шәхсин елминин азлығына дәлаләт едир...».

Сабирин «интеликент»и 1910-чу илдә дејирди:

Түрк[1] гәзети версә дә әглә зија,
Мән ону алмам әлимә мүтләга,
Чүнки мүсәлманча[1] гонушмаг мана
Ејбдир! Өз ејбимизи анларыг!
Ај баракаллаһ, нә көзәл чанларыг!

Ә. Сабир дөврүн ирәли сүрдүјү бүтүн ичтимаи мәсәләләрдә олдуғу кими, дил мәсәләләри илә дә марагланырды.

О, дилин күндәлик, сырф практик мәсәләләринә чидди фикир верирди. «Бир вәрәг имласына», «мин гәләт» гарышдыран мәктәб мүдиринин «тә'лим етмәк сөвдасына» дүшмәси шаири дәриндән мүтәәссир едир, «Отелло»нун гүсурлу тәрчүмәсини даһи шаирин руһуна һөрмәтсизлик кими гијмәтләндирир вә әсәбиләшир.

Халг шаири Сабирин јарадычылығы өз идеја-мөвзу вә үслубу е'тибары илә истәр ше'римиз үчүн, истәрсә дә бүтүн әдәбијјатымыз үчүн чох әһәмијјәтли бир јенилик олду.

Азәрбајчан поетик дилинин һүдудларынын кенишләндирилмәсиндә Сабирин мүстәсна дәрәчәдә бөјүк ролу олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов кими, Сабирин дә нәинки үслубу, јазы манерасы, һәтта ајры-ајры сөзләри, ифадәләри кет-кедә даһа чох јајылмыш, даһа чох мәшһурлашмыш, тәкрар олунмуш вә беләликлә, бәдии дилимизин зәнкинләшмәсинә мүәјјән тә'сир көстәрмишдир. Мәсәлән, сај системиндә илк үч рәгәмин ардычыл суратдә ишләдилмәси илә дә шаир мә'налы, тутарлы фикир ифадә едир.

Бир, ики, үч арвады дүз јанына...
Бу бир, ики, үч мәс'әләдә јох о гәдәр бак...
Хасә, ахшама галаркән бир-ики-үч саат...

[1] Сөһбәт Азәрбајчан вә Азәрбајчан дили һаггында кедир. (М. А.).

Мә'лумдур ки, услуби чәһәтдән сајлар луғәтин ән нејтрал үнсүрләри һесаб олунур. Хүсусилә, ән чох мүчәррәд олан конкрет сајларда експрессија зәифдир, сөнүкдүр. Лакин шаирин е'чазкар гәләми бу сөзләри ардычыл садаламагла онлара мүәјјән боја вермиш, онларын услуби мәзијјәтини ашкара чыхара билмишдир. Һәм дә нә гәдәр мүвәффәгијјәтлә! Адәтән јеринә дүшән, әсасландырылмыш олан васитәләр тезликлә башга сәнәткарларын да әсәрләринә вә демәли, үмуми әдәби дилин бәдии ифадә васитәләри сырасына дахил олур, үмумхалг малына чеврилир.

Дилин, сөзүн ифадәлилик, бәдиилик имканлары, хүсусијјәтләри һүдудсуздур. Көркәмли сөз усталары һәмишә сөзүн даһа јени кејфијјәтләрини, истифадә олунмамыш чәһәтләрини ахтармагла мәшғул олмушлар. Елә буна көрә дә академик В. В. Виноградов јазыр ки, дилин бүтүн имканлары мә'налыдыр, ифадәлидир, анчаг бунлардан бачарыгла истифадә етмәк лазымдыр[1].

Сабир ше'риндә бир сыра алынма әрәб-фарс, рус сөзләри вардыр. Анчаг дилинин әсас гурулушу, бүтүн руһу илә, интонасијасы илә јалныз Азәрбајчан зеһни, Азәрбајчан тәфәккүрү илә бағлыдыр, тамамилә милли сәчијјәлидир.

Сабир Азәрбајчан халгынын бағрындан гопан бир шәрарә иди. Одур ки, халг дилинин ән инчә, дәрин ифадәләри, мә'налы данышыг тәрзи ше'рләриндә кениш јер тутмушдур. Дилимиздәки сајсыз-һесабсыз сөзләр, ифадәләр, һәтта бүтөв чүмләләр дә мәчази мә'нада ишләнилә биләр. Бу вәзијјәт исә күлли мигдарда фразеоложи ифадәләрин әмәлә кәлмәси үчүн кениш имканлар ачыр. Ше'рдә бу ифадәләр дили зинәтләндирир, милли хүсусијјәти, милли колорити сахламагда мүстәсна рол ојнајыр. Вахты илә Белински рус дилинә мәхсус типик ифадәләрдән—фразеоложи бирләшмәләрдән истифадә етмәмәјин Карамзинә вә башгаларына ирад тутуб көстәрирди ки, бунун нәтичәсиндә онларын әсәрләри тәрчүмә тә'сири бағышлајыр.

> ...Әлли архын гујуну күндә бир арха чаларам,
> Кејфимин кәлмәсинә бах, нә кәрәк јахшы, јаман?
> Мән кәһи михи, кәһи нә'ли дөјүб тапталарам...
> Күја ки, бијабанда битән бир әләфиз биз...
> Бир шеј'и-әчибиз, нә билим, бир түһәфиз биз
> Сәнә нә, евин јыхылсын, фүгәра үчүн јанырсан?
> Атан оғлу гардашындыр, нә дә һич бир танырсан?

[1] Бах: В. В. Виноградов, О языке художественной литературы, М., 1959, сәһ. 185.

> Ики көзләримди пулум, киши, бир мәкәр ганырсан?..
> Ајағы чарыглылар да кәлиб истәјир мүсават...
> Бу дејилми баш, гулағын, а башы һавалы фә'лә...

Үмумијјәтлә, бәдии әсәрдә фразеоложи бирләшмәләрин чох олмасы о демәкдир ки, мүәллиф шифаһи дилә чох әһәмијјәт верир.

Јарадычылығынын мүәјјән дөврүндә Сабир гәзәл јазмаг илә дә мәшғул олмушдур. Лакин бизә мә'лум олан гәзәлләриндә шаир бир нечә мараглы епитетдән башга јени вә оријинал олан әсаслы фикир сөјләјә билмәмишдир.

Шаир тезликлә бу үсулдан, өзүндән әввәл дејиләнләри, ишләнәнләри билаваситә вә ја долајысы илә тәглид етмәкдән әл чәкди, ше'рин формасында вә мәзмунунда чох бөјүк ингилаби дәјишикликләр јаратды. Бу дәјишиклијин диггәти ән чох чәлб едән чәһәтләриндән бири бу иди ки, шаир көһнә тәсвир васитәләрини јени објектә јөнәлдирди. Јени мәзмун илә көһнә форманын сатирик вәһдәти, бирләшмәси онун әсас услуби мәзијјәтләриндән бири иди.

> Бир күнүм сәнсиз әкәр кечсә мин әфган едәрәм,
> Сәндән өтрү бүтүн өвладымы кирјан едәрәм
> Гејрәтү шә'ними һифзиндә никәһбан едәрәм,
> Бир күн өз чанымы, һәтта, сәнә гурбан едәрәм...

Истәр бурадакы ајры-ајры сөзләр, истәрсә дә онларын бирләшмә үсуллары Сабирдән әввәл дә мөвчуд иди. Лакин бу сөз вә ифадәләрин аид едилдији објект башга иди. Бу, тәкчә Азәрбајчан дејил, бүтүн Јахын Шәрг әдәбијјатында бир јенилик, бир ингилаб иди.

Сабирин бу хидмәтини Сервантесин өз «Дон Кихот»у илә бүтүн Авропа шевалје романларына вурдуғу зәрбә илә мүгајисә етмәк олар.

> Сонја, еј дилбәри-пакизә әда,
> Сәнә бу Нағды бәјин чаны фәда!
> Ашыг олдум о замандан ки, сана,
> Һәр нә һөкм ејләдин, еј маһлига,
> Етмәдим онда тәхәллүф әбәда,
> Диләјин олду мәрамынча рәва...
> Сәнәмим, лалә-рухүм, күл-бәдәним,
> Мәләким, сәрв-гәдим, сим-тәним,
> Еј фәрәһбәхши-дили-пүрмүһәним...

Бурада гејд олунан сөзләр, ифадәләр Фүзулидә дә, Гөвсидә дә, Вагифдә дә, Закирдә дә вар, һәтта бә'зи мисралар С. Әзимин мәшһур ше'риндә олдуғунун ејнидир. Лакин Сабир бурада кимсәни тәглид етмәмишдир. Тәглид Сабир ше'-

ринин руһуна јаддыр, јабанчыдыр. Сабирин новаторлуғу орасындадыр ки, һәмин сөзләри, ифадә васитәләрини ән'әнәвилидди зәмининдән ајырыб, јени-сатирик мә'нада ишләтмәјә башлады.

Сабир өзүндән әввәл јазылмыш һәр һансы әсәрдән, тарихи һадисәләрдән, әфсанә вә рәвајәтләрдән анчаг өз әсас мәгсәди үчүн, тәнгиди-сатирик мәгсәд үчүн истифадә едәрәк оригинал ше'рләр јарадырды. Фүзулијә јаздығы бәнзәтмәләриндә дә, «лајлај, бала, лајлај» дедикдә дә бүтүн көһнә формалара, ифадәләрә, һадисәләрә јени идеја илә јанашырды. Сипәһдарын дилиндән јазылмыш бир тазијанәдә дејилир:

Аршимед: «Бир нөгтә булсајдым она бил'истинад
Галдырардым чүрми-әрзи»—сөјләмишдир; лејк мән
Галдырардым бүсбүтүн Ираны да, Тураны да
Кисәмә кирсәјди анчаг бир беш-он јүз мин түмән.

Бүтүн классик поезијамызын үслубу мүәјјән поетик ганунлар илә сых рабитәдәдир. Одур ки, бу үслубдан бәһс едәркән поетик ганунлары да (вә әксинә) диггәт мәркәзиндә тутмаг зәруридир. Әсасән мәдһ етмәк, көзәллијә тә'риф әсасында гурулмуш көһнә поетик нормаларын, ганунларын ән'әнәви хүсусијјәтләрини Сабир баш-ајаг еләди, онлары јериндән ојнатды. Мәсәлән, классик поезијада «истидрак» адланан үсула көрә әввәлки мисра һәчв тә'сири бағышлаја биләр, лакин сонракы мисра бу тә'сири арадан галдырыр вә ше'р, бејт тә'риф сәчијјәси дашыјыр. Сабирдә әксинә олур. Әввәлки мисра ја бејт тә'риф тә'сири бағышладығы һалда, сонракы мисра ја бејт тезликлә бу тә'сири арадан галдырыр, ше'р тәнгид-сатира сәчијјәси дашыјыр. Демәк, чох гәдим тарихи олуб, Шәргдә јајылан тәсвир васитәләри, ифадә үсуллары, поетик нормалар илк дәфә Сабир тәрәфиндән алт-үст едилди. Ә. Мирәһмәдовун дедији кими: «О заман бир чох шаирин үрәји сөзлә долмушду. Лакин бу шаирләрин бөјүк бир гисми өз фикир вә дујғуларыны ифадәдә чәтинлик чәкирди, мүвафиг тәсвир үсулу вә васитәләри тапа билмирди, көһнә ше'рин буховларына бағлы иди. Белә бир дөврдә Азәрбајчан торпағындан Сабирин сәси учалды. ...Онлар Сабирдән ...габагчыл вә ингилаби идејалары тәрәннүм етмәк сәнәткарлығыны, үсулларыны, сатиранын әлван, чанлы, түкәнмәз ифадә васитәләрини ишләтмәк бачарығыны өјрәндиләр»[1].

Сатираларында көһнә һәјатын бүтүн мәнфиликләри гырманчланыр. Бә'зән бир ше'ри бир сыра саһәләрә, мәсәләләрә

[1] Бах: Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, (үч чилддә), II ч., Б., 1960, сәһ. 682.

аид олур. Шаир санки бүтүн мәнфи чәһәтләри бир јерә топлајыб бир ше'риндә онлара күлмәк истәјир. Одур ки, бу мәгсәдлә һәмчинс сөзләрдән чох истифадә едир.

...Мүридләрдә бүтүн **бид'әти, чинајәти, фисги,**
Јалан **һәдисләри** рөвзәханда көрмәли имиш.
Гумары, ширәни, тирјакы, бәнки, чәрс, шәрабы
Гәләндәранә кәзән мәдһханда көрмәли имиш.
Фәгирә аид олан **фөһшү, чөврү, зүлмү, чәфаны**
Бөјүкдә, зорбада, бәјләрдә, ханда көрмәли имиш.
Гүсуру, сәрсәми, хәбти, хәтаны, ләғзиши, ләғви,
Чүнунлуг аләмини шаиранда көрмәли имиш.

Сатираларында һәмчинс үзв кими даһа чох о сөзләр ишләдилир ки, онлар семантик чәһәтдән даһа дәјәрли сөзләр (исим, фе'л, сифәт) олсун. Јухарыдакы парчада исимләрдән, ашағыдакы парчада исә фе'лләрдән ибарәт һәмчинс үзвләр ишләнир.

Чәкил, јол **вер,** ат бағры **чатлатмышыг,**
Вуруб-јыхмышыг, тутмушуг, атмышыг,
Чапыб-говмушуг, ган-тәрә **батмышыг,**
Јығыб милләти бир јерә **гатмышыг**...

Бурада гејд олунан һәмчинс фе'лләрдә (вуруб-јыхмаг, тутмаг, атмаг вә с.) чох дәрин лексик-семантик вә үслуби мә'на вардыр. Шаирин һәмчинс сөзләрә өз үслубу нөгтеји-нәзәриндән белә диггәтлә јанашмасыны бир дә бу факт сүбут едир ки, сөзләрин һәмчинс шәкилдә ишләнмәси әсасән бир нечә ше'рдә, һәм дә чох габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «Бәлаји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә»—мисраласы илә башланан ше'рин әввәлки 32 мисрасында 93 фе'л ишләнмиш ки, бунларын 74-ү фе'лин ејни әмр формасы шәклиндә олан һәмчинс сөзләрдир. Шаир һәм бу кими ејни сөздәјишдиричи шәкилчили, һәм дә сөздүзәлдичи шәкилчили сөзләри һәмчинсләшдириб ардычыл бир сырада ишләдир ки, бурада бир нөв тә'кид јаратмаг, әшјанын ән мүхтәлиф кејфијјәтләрини үзә чыхармаг да мүмкүн олур. Башга сөзлә, шаир һәмишә етдији кими, бурада да форманы мәзмуна табе тутур, мәзмундан, мүндәрәчәдән асылы олараг бәдии васитәләр мејдана чыхарыр.

...**Зөһдлү, тәгвалы, дили шүкрлү**
Сүрмәли көзлү, додағы зикрли
Ағзы **кифајәтли, дәрин фикирли**
Гәлби **мәһәббәтли,** хош әһвал кими

Ағзы дуалы, гоча баггал кими.
Молла әдалы, софи кирдарлы,
Мәрсијәхан ганлы, мүрид арлы,
Һачы әмәлли, мәшәди карлы
Нитги һәгигәтли, сөзү фәал киши...

Бурада јалныз—лы (-ли-лу-лү) шәкилчили сифәтләр һәмчинс бирләшмәләр тәркибиндә сыраланмышдыр. Бу сөзләрин бир гисми ја үмумијјәтлә дилдә ишләнмир (мәс.: кифајәтли— әлбәттә белә фәрди-сатирик сөзләрин ше'рә кәтирилмәси дә шаирин үслубу илә әлагәдар бир мәсәләдир), ја да фразеоложи—бағлы тәркибләрдән харичдә башга мә'на дашыјыр (мәс.: әмәлли, карлы вә с. сөзләр ајрылыгда ишләнәндә бурадакындан фәргли мә'на дашыјыр).

Сабир ше'рин техники чәһәтләринә, сөзләрин мисраларда, бејтләрдә јерләшмә үсулларына ән чох фикир верән, диггәт јетирән сәнәткарларымыздандыр. Һәм дә бу кими һалларда шаирин мүвәффәгијјәти вә орижиналлығы нәзәрә даһа чох чарпыр.

«Һәвәс» адланан ше'ри белә башланыр:

Һәвәс сөвг ејләр инсаны һәјатә,
Әталәт чәлб едәр шәхси мәматә...

Ше'рин сонракы бүтүн бејтләриндә дә биринчи мисранын башында «һәвәс», икинчи мисранын әввәлиндә «әталәт» сөзләри ишләдилмишдир. Јахуд башга бир ше'рини алаг:

Чох да демә сәрвәтү саманлыјам,—еј филан!
Болду пулум, бир нечә милјанлыјам,—бир утан!
Мөһтәрәмәм, мө'тәбәрәм, шанлыјам,—дур дајан!
Мәшһәдијәм, кәблајыјам, һачыјам, начыјам... вә с.

Бизә мә'лум олдуғуна көрә белә формалы ше'р әдәбијјат тарихимиздә јеканә будур ки, Сабир гәләминдән чыхмышдыр. Дахили гафијәләр ше'рин әсас гафијәсинин јанында кәлмиш, әсас гафијә олан сөзләр исә мисраја санки бир әлавә кими ишләдилмиш олан хитаблардан, ара сөзләрдән ибарәтдир. Дөрдүнчү мисра о бириләри илә һәмгафијә дејил, бурадакы сонунчу ики сөзүн һәмгафијә олмасы һәмин мисраја гафијә лүзумуну әвәз вә рәдд едир. Ше'рин сонракы бәндләри дә һәмин гајда үзрә тәшкил едилмишдир. Классик поетикада г о ш а г а ф и ј ә л и вә ја з ү г а ф и ј ј ә т у н адланан ше'р нөвүнүн фәрди вә орижинал бир нүмунәсидир. Јенилик орасындадыр ки, икинчи гафијә олан сөзләр бүтүн мисрадан ајрылыр, онларда санки шаирин әсас фикри ифадә олунур.

Сабир дилинин синтаксисиндә тәдгигә еһтијачы олан марағлы хүсусијјәтләр чохдур. Ше'рин мүәјјән мисрасында бир

фикир сөјләнилир, сонракы мисра она әлавә едилир, әввәлки фикир даһа да конкретләшдирилир вә дәгигләшдирилир.

Әввәл бу гәдәр бил ки, вәфадар әр олмаз,—
Агил олур-олсун;
Бир әр ки, вәфадар ола, аләмдә тапылмаз,—
Чаһил олур-олсун...

Белә әлавәли чүмләләр фикрин даһа тә'сирли, даһа орижинал шәкилдә ифадәсинә хидмәт едир.

Ушаглар үчүн јазылмыш мәшһур ше'рдә дејилир:

Кәл, кәл, а јаз күнләри—
Илин әзиз күнләри.

Икинчи мисра бүтөвлүкдә әввәлки мисрада олан «јаз күнләри» ифадәсинә әлавә кими ишләдилир, ону тә'јин едир.

Сабир сатирасынын нәзәрә чарпан бир чәһәти дә бә'зи һалларда узлашманын шүурлу олараг позулмасыдыр ки, үмумијјәтлә сатирик мәгсәд үчүн буна јер верилә биләр.

1) Санки булар бир-бирә гардашдылар,
Јохду тәәссүбләри, чашбашдылар...
2) Архадашлар, әл аман, кәл тез вериб дә әл-әлә
Һәм бу јолда әһдү пејман етмәли бундан сора!..
3) Кечәчәкләр кишиләр милләт үчүн чанындан вә с.

Бурада биринчи мисалда гејд олунан сөз «бир-биринә», икинчидә «архадашлар... кәлин», үчүнчүдә исә «кишиләр... чанларындан» олмалы иди.

Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләриндән,
Кедиб ишләсин, газансын әлинин әмәкләриндән...

Јенә узлашма позулмушдур. Мүчәррәд «әмәк» сөзүнүн чәмләшдирилмәси—һәм дә биринчи тәрәфи тәк һалда ишләнән бирләшмәнин тәркибиндә чәмләшдирилмәси јалныз сатирик әсәрдә мүмкүндүр.

Сабир ше'ринин јығчамлығы диггәти хүсусилә чәлб едир. Шаир даһа чох синтактик ихтисара—хәбәрләри аз ишләтмәјә мејл едир ки, бу чәһәт ән көркәмли сәнәткарларымыза хас олан сәчијјәви бир чәһәтдир.

Дуст зәнн етдијим бүтүн дүшмән
Бунча дүшмән, фәгәт јазыг бир мән.

Бу фикри нәср дили илә ифадә едәндә истәр-истәмәз бир сыра хәбәр шәкилчиләри, шәхс сонлуглары ишләтмәк әлбәттә, зүруриләшир. Лакин ше'рдә буна еһтијач јохдур. Ше'рдә јығчамлыг дедикдә бир дә бу чәһәт нәзәрдә тутулмурму?

Әһсәнәллаһ көзәл-көзәл инсан,
Ләвһәшәллаһ бүтүн-бүтүн ирфан.
Чүмләси бир хијал илә мәрбут,
Чүмләси иттифаг илә мәзбут.

Гәмусу әһли-зөвгү әһли-сәфа,
Һәписи әһли-һалү әһли-вәфа...

Чүмләләрдә хәбәрлик шәкилчиләринин һамысы ихтисар едилмишдир. Лакин ше'рин көзәллијини тәкчә бу хүсусијјәт тә'мин етмәмишдир. Ше'рдәки сөзләрин аһәнки, дүзүлүшү, сечилмәси вә бунларын сәнәткарчасына едилмәси нәтичәсиндә јаранан бир нәзм, тәнасүб дә диггәти чәлб едир.

Һәр бејтдәки мисраларын мүвафиг јерләриндәки сөзләр бир-бири илә ја ејнијјәт тәшкил едир, ја мә'на вә мәзмунча, ја да гурулуш, тәркиб вә формача бир-биринә јахынлашыр.

Әввәлки мисрада «көзәл-көзәл» дејә сөз тәкрар едилирсә, сонракы мисранын мүвафиг јериндә ејни типли «бүтүн-бүтүн» сөзү ишләдилир. Мисранын бириндә тәркиб варса, дикәриндә дә вар вә с. Классик поетикада тәрчи адланан бу үсулдан Сабир орижинал бир шәкилдә истифадә етмишдир. Елә буна көрә дә Сабирин дил вә үслуб хүсусијјәтләри классик поетик нормалар илә сых әлагәдә өјрәнилмәлидир.

Ардычыл кәлән мисраларын мүвафиг јерләриндә ишләнән сөзләр ејни формаја, гурулуша малик олур вә әсасән һәмгафијәдир.

Һәмдәмин—хатирин севән бир јар
Һәмгәмин—бир ај үзлү садә никар.

Һәмин поетик норма сөзләрин, шәкилчиләрин ихтисары үчүн вә демәли, јығчамлыг үчүн дә әлверишли имканлар јарадыр. Лакин бу үсулдан һеч дә һәмишә ихтисар хатиринә истифадә едилмир. Мәшһур «Фә'лә» ше'риндән ики мисал кәтирәк:

Нә чығыр-бағыр салырсан, јорулуб усанмајырсан,
Әдәб илә өз мәгамын таныјыб дајанмајырсан,
Һәлә көһнә палтарындан гызарыб утанмајырсан...

Вә ја:

Бәшәријјәт ахтарырсан, һаны рүтбәвү чәлалын?
Мәдәнијјәт ахтарырсан, һаны пулу мүлкү малын?
Әзәмијјәт ахтарырсан, һаны халисән, мәналын?..

Сатиранын бир хүсусијјәти дә беләдир ки, ше'рин мүәјјән јериндә систем, гурулуш, ифадә тәрзи гырылыр, јени објектә јөнәлмә вә ја јени објектин дилиндән фикир ифадә етмә өзүнү көстәрир.

Иранлы кәрәк өмр едә зилләтдә һәмишә,
Никбәтдә, әсарәтдә, мәзәлләтдә һәмишә,

Иранлы кәрәк чан верә гүрбәтдә һәмишә;
Иранлы, итил, кет, јаханы битдә һәмишә!

Әввәлки үч мисрада сакит тон, нәгли чүмләләр илә иранлынын вәзијјәти, ачыначаглы һәјат тәрзи садаланыр. Бирдән-бирә тон дәјишилир, чүмлә әмр шәклиндә гурулур, әввәлки ифадә тәрзи позулур. Дөрдүнчү мисрадакы фикир јени истигамәт алмышдыр.

Сабир комизм јаратмаг мәгсәди илә Азәрбајчан дилинин дахили сөздүзәлтмә имканларындан бачарыг вә мүвәффәгијјәтлә истифадә едирди. Үмумијјәтлә, сөздүзәлтмә фәрди јарадычылыг үчүн чох кениш имкан јарадыр. Мүәјјән сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә јени сөзләр јаратмаг мејли Сабирдә чох гүввәтли иди.

Шамахылылар кими ишсиз, **кифајәсиз дејилиз**...
Ағлы **кифајәтли, дәрин** фикирли...
Будур **беһиштчиләр,** Дүзәхи, сәнин нәди рә'јин?..
Касыблары елмә **учландырмаг** олурму?...

Бүтүн бу гејд олунан сөзләр вә гејд олунмајан даһа бир сыра бу кими сөзләр әдәби дилимиздә Сабирдән әввәл дә, сонра да кимсә тәрәфиндән ишләдилмәмишдир.

Беләликлә, үмуми әдәби-бәдии дилимизин инкишафында, хүсусилә сатирик үслубун дилини јүксәк сәвијјәјә галдырмагда Сабирин хидмәтләри чох бөјүкдүр.

Чамал ӘҺМӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

М. Ә. САБИР ШЕ'РЛӘРИНИН СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајчан классик ше'ринин ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири, ингилаби сатиранын баниси М. Ә. Сабирин ше'рләри мөвзу чәһәтдән рәнкарәнк олмагла бәрабәр, сәнәткарлыг нөгтеји-нәзәриндән дә чох мараглы вә камил сәнәт·нүмунәләридир. Өлмәз сәнәткар тәблиғ етдији јүксәк вә нәчиб идејалары бәдии чәһәтдән әсасландырмаға, форма илә мәзмунун вәһдәтинә даим риајәт етмәјә, габагчыл фикирләр тәблиғ етмәјә, дөврүн ән вачиб вә типик һадисәләрини үмумиләшдирмәјә хүсуси фикир вермишдир.

Одур ки, М. Ә. Сабирин ше'рләриндә XX әср Азәрбајчан һәјатынын ән типик вә сәчијјәви мәсәләләри, һәр шејдән әввәл, охучуја даһа асан вә тез чатан үслубда јазылмыш, бәдии јүксәклијә галдырылыб үмумиләшдирилмишдир. М. Ә. Сабир чох доғру олараг баша дүшмүшдүр ки, «бәдии әдәбијјатын бүтүн гүввәси онун бәдиилијиндә, образлылығындадыр. Әсәр бәдии олдугча, ифадә етдији мәзмун даһа парлаг көзә чарпыр. Әсәрин тәрбијәви ролу даһа да артыр, јә'ни о, инсаны дәриндән өз тә'сири алтына алыр, һисс олунмадан, әввәлчәдән хәбәр вермәдән мүәјјән фикирләри она ашылајыр, онун үрәјинә, дүнјакөрүшүнә, һәјати анлајышларына, һиссијјатларына тә'сир едир, ону камилләшдирир». (М. Ибраһимов).

М. Ә. Сабирин сәнәткарлығындан данышаркән, шакирдләрин диггәтини онун ше'рләринин мөвзусуна чәлб етмәк лазымдыр. Мүәллим шакирдләри онларын јаш вә билик сәвијјәләринә мүвафиг олараг, баша салмалыдыр ки, мөвзу сечмәк сәнәткары һәр шејдән әввәл дүшүндүрән башлыча мәсәләләрдир.

Бөјүк пролетар әдиби М. Горки демишди ки, мөвзу идеја демәкдир. Бу елә бир идејадыр ки, һәјатын тәләби вә јазычынын тәчрүбәси нәтичәсиндә мүәјјәнләшир вә сәнәткарын дүнјакөрүшүнү, синфи мәнсубијјәтини чох ајдын сурәтдә мејдана чыхарыр.

Көрүндүјү кими, әсил сәнәткарын бачарығы онун өз дөврүнүн типик вә сәчијјәви мөвзуларында јазыб јаратмасы илә мүәјјән олур. М. Ә. Сабир дә мәһз белә сәнәткар кими танынмыш вә шөһрәт газанмышдыр. О, XX әср Азәрбајчан ичтимаи мүһитини чох көзәл билән сәнәткар кими, өз әсәрләриндә јашадығы дөврүн мүһүм мәсәләләрини гәләмә алмыш вә бәдии чәһәтдән усталыгла үмумиләшдирмишдир. Сабирин әсәрләриндә ингилаби мүбаризә илләриндә Азәрбајчан кәндлисинин истәк вә арзусу, хан вә бәј зүлмүнә гаршы инадлы чыхышлары, фәһлә синфинин ингилаби шүурунун ојанмасы, саһибкар вә капиталистләрә гаршы антагонист мүбаризә, чаризмин ијрәнч милли сијасәтинин ифшасы, халглар достлуғу, мәзлум шәрг халгларынын азадлыг һәрәкаты, јени тә'лим-тәрбијә вә с. типик мөвзулар өз бәдии һәллини тапмышдыр. Одур ки, М. Ә. Сабирин ше'рләри бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән вә күчлү тә'сир гүввәсинә малик сәнәт нүмунәләри олмуш, А. Сәһһәтин дедији кими, Чәнуби Азәрбајчан ингилабына бөјүк бир ордудан чох көмәк етмишдир. Амма бунунла белә, М. Ә. Сабир мөвзу сечмәји башлыча шәрт һесаб етсә дә, әсил сәнәт әсәри үчүн кифајәтләндиричи амил һесаб етмәмишдир. Сабирә көрә сәнәткар о заман охучунун мә'нәви аләминә нүфуз едә биләр ки, о гәләмә алдығы мөвзуну бәдии јүксәклијә галдырмыш олсун вә ону бәдии чәһәтдән әсасландырсын. М. Ә. Сабир бөјүк бир сәнәткар кими баша дүшмүшдү ки, XX әср ингилаби мүбаризә әсридир. Бу әсрдә әсил сәнәткар милјонларла охучуну габагчыл идејалар руһунда тәрбијә етмәк вә онларын өн чәркәсиндә кетмәк үчүн өз әсәрләриндә јени мәзмун вә буна мүвафиг дә јени бәдии формалар ахтарыб тапмалыдыр.

Мә'лумдур ки, програмын тәләби үзрә М. Ә. Сабирин әсәрләри V—VIII вә IX синифләрдә тәдрис олунур. Әлбәттә, бу синифләрдә кечилән әсәрләр үзәриндә мүәллим шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә, програмын имканларына мүвафиг олараг, Сабирин ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә мүхтәлиф иш тәшкил етмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн мүәллим ајры-ајры синифләрдә көрүләчәк ишләри дүзкүн планлашдырмалы, бу синифләрдә кечилән әсәрләрин бәдии хүсусијјәтләри әсасында шакирдләрдә М. Ә. Сабирин сәнәткарлыг бачарығы һаггында мүкәммәл билик јаратмалыдыр.

М. Ә. Сабирин ше'рләрини бәдии чәһәтдән тәһлил едәркән мүәллим тә'лимдә тәдричилик принсипинә әсасланмалы вә елә етмәлидир ки, V—VIII синифләрдә Сабир ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрин алдыглары билик вә вәрдишләр IX синифдә тамамлансын вә мөһкәмләнсин.

М. Ә. Сабирин ше'рләрини кечәркән, һәр шејдән әввәл, мүәллим вә шакирдләр бу әсәрләрин бәдии дил хүсусијјәтләрини өјрәнирләр. Мә'лумдур ки, Сабирин ше'рләри дил чәһәтдән чох

мараглы вә сәчијјәвидир. Сабирин ше'рләриндә халг дилинин ән инчә вә типик хүсусијјәтләри; халг јумору, халг һикмәтләри вә афоризми, кәскин сатирик үслуб вә с. бачарыгла ишләдилмишдир. Бәдии сөз Сабирин сатираларында нәчиб фикирләри тәблиғ етмәк үчүн ән күчлү васитә ролуну ојнамыш вә бөјүк тә'сирә малик олмушдур. Мәктәбләрин тәчрүбәси көстәрир ки, М. Ә. Сабирин ше'рләринин дил хүсусијјәтләрини өјрәнәркән, шакирдләри ән чох орадакы чәтин сөз вә ифадәләрин үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. М. Ә. Сабирин ше'рләриндәки чәтин сөз вә ифадәләри ашағыдакы ардычыллыгла өјрәтмәк мәсләһәт көрүлүр:

1) әсәрин мәзмунуну баша дүшмәк үчүн ән зәрури олан чәтин сөз вә ифадәләр;

2) изаһы о гәдәр дә чәтин олмајан, лакин ајдынлашдырылмасы вачиб олан сөз вә ифадәләр;

3) изаһы хүсуси вахт тәләб едән вә мәнимсәнилмәси чәтин олан сөз вә ифадәләр.

М. Ә. Сабирин ше'рләри ичәрисиндә елә әсәрләр вардыр ки, шакирдин орадакы чәтин сөз вә ја ифадәләри ше'рин илк охусундан әввәл билмәси вачибдир. Мәсәлән, «Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндә **«нәдамәт»** (пешманчылыг) **«Шәкибаји»** ше'-риндә «шәкибаји» (сәбирли олмаг), «Бејнәлмиләл» («милләтләр арасы») вә с. сөзләри буна мисал көстәрмәк олар. Көрүндүјү кими, бу сөзләр, чох заман әсәрин сәрлөвһәләри илә алагәдардыр. Әкәр әсәрин мүәллим вә шакирдләр тәрәфиндән илк охусу заманы бу сөзләр изаһ олунмазса, шакирд охунан әсәрин мәзмунуну чәтин дәрк едәр. Одур ки, белә сөзләри мәтнин илк охусундан әввәл изаһ етмәк, мәтнин охусундан сонра исә онларын мәнимсәнилмәсини мөһкәмләндирмәк лазымдыр.

Мә'лумдур ки, кечилән әсәрләр илк дәфә мүәллим вә ја шакирдләр тәрәфиндән охунаркән охуну тез-тез кәсмәк, орадакы чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәк олмаз. Бу, әсәрлә јенича таныш олан шакирдләрә һәмин әсәрин үмуми бәдии тә'сирини вә мәзмунуну баша дүшмәкдә чәтинлик төрәдир. Одур ки, мәтнин илк охусу просесиндә изаһы о гәдәр дә чәтин олмајан вә чох аз вахт тәләб едән, лакин мәтнин илк охусунда әсәрин мәзмунуну вә үмуми тә'сирини дүзкүн баша дүшмәјә көмәк едән сөзләри ајдынлашдырмаг, бунлары башга синоним сөзлә әвәз етмәк олар.

Әлбәттә, мүәллим бу чүр сөзләри әввәлчәдән сечиб мүәјјәнләшдирмәлидир. Мәсәлән, VII синифдә «Нәдамәт вә шикајәт» ше'рини кечәркән шакирдләр: **«диләмәк»** (истәмәк, көзләмәк), **«мүдам»** (һәмишә), **«шәкли-инсанда»** (инсан шәклиндә) вә с

сөзләрә тәсадүф едирләр. Диггәт едилсә, бу сөзләри шакирдләр өзләри дә бир гәдәр фикирләшмәклә тапа биләрләр.

Сабирин ше'рләриндә үчүнчү груп сөзләрин үзәриндә хүсуси дајанмаг вә кениш изаһ етмәк лазымдыр. Бунун үчүн әсәрин илк охусундан сонра хүсуси вахт ајырмалы, һәмин сөзләрин луғәти, мәтни вә лазым кәләрсә етимоложи мә'насыны ајдынлашдырмалыдыр. Мәсәлән, Сабирин «А башы бәлалы фәһлә» ше'риндәки **«мәгбул»** сөзүнү алаг. Мә'лумдур ки, «мәгбул», «гәбул» сөзү илә ејни көклү сөздүр, мә'насы «гәбул едилмиш», «бәјәнилмиш» демәкдир. Јахуд, шаирин V синифдә кечилән «Әкинчи» ше'риндә «дидеји-кирјан» ифадәсини изаһ едәркән, әввәлән, јахшы олар ки, бу сөзләрин мә'насы ајры-ајрылыгда баша салынсын. Мәсәлән, белә: **дидә**—көз, **кирјан**—јашлы; **дидеји-кирјан**—јашлы көз, ағлар көз.

Тәбиидир ки, сөзләрин мәһз бу чүр изаһы онун мә'насыны даһа мөһкәм мәнимсәмәк үчүн чох фајдалы үсулдур. Мүәллим чалышмалыдыр ки, М. Ә. Сабирин ше'рләриндәки чәтин сөз вә ифадәләри јалныз бу әсәрләрин идеја вә бәдии хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн дејил, һәм дә шакирдләрин сөз еһтијатларынын зәнкинләшдирилмәсинә хидмәт етсин.

Әлбәттә, М. Ә. Сабирин сәнәткарлығыны онун ше'рләриндәки чәтин сөз вә ифадәләрин мәһз нечә ишләдилмәси илә мүәјјәнләшдирмәк кими баша дүшмәк сәһвдир. Јахшы олар ки, бу һагда IX синиф шакирдләринә онларын јаш вә билик сәвијјәсинә көрә белә бир мә'лумат верилсин ки, М. Ә. Сабирин ше'рләриндә фарс вә әрәб тәркибли сөзләрин ишләдилмәси әдәби дил тарихимизин инкишафы вә классик ше'р дилинин ән'әнәси илә бағлы олан бир хүсусијјәт олмушдур. Амма Сабирин маһарәти бундан ибарәтдир ки, о мүмкүн гәдәр бу чәтин сөз вә ифадәләри аз ишләтмәк, тәблиғ етдији фикри охучуја даһа асан јолла чатдырмаға чәһд етмәсидир. Сабирин ше'рләриндә чәтин сөз вә ифадәләри; тәблиғ олунан фикирләри чох вахт охучу өзү изаһ етмәкдә чәтинлик чәкмир.

М. Ә. Сабирин ше'рләриндә халг јумору вә өлдүрүмү халг сатирасы һәмаһәнк сәсләнир вә вәһдәт тәшкил едир. Бакынын Ленин рајонундакы 74 №-ли мәктәбин мүәллими А. Әзимов чох доғру олараг шакирдләри баша салыр ки, М. Ә. Сабирин сәнәткарлығыны вә ше'рләринин бәдии дәјәрини дүзкүн баша дүшмәк үчүн, башлыча васитәләрдән бири, бу әсәрләри ифадәли охумағы бачармагдыр. Мүәллим көстәрир ки, М. Ә. Сабир дә М. Фүзули, С. Ә. Ширвани кими өз ше'рләрини әсасән әруз вәзниндә јазмышдыр. Амма М. Ә. Сабирин ше'рләриндә вәзн, аһәнк елә садә вә ојнагдыр ки, охучу бәһри билмәдән белә чох асанлыгла онун хүсусијјәтини тапыр, чәтинлик чәкмә-

дән ше'ри дүзкүн, ифадәли охујур, Мәзмунла форманын вәһдәти бу ше'рләрдә үзви бир бағлылыг тәшкил едир.

М. Ә. Сабирин ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләриндән данышаркән онун типик һадисә вә характер јаратмаг бачарығыны да шакирдләрә ајдынлашдырмаг лазымдыр. Бунун үчүн шаирин V—VIII вә IX синифдә кечилән әсәрләри мүәллимә зәнкин материал верир. Мәсәлән, V синифдә «Әкинчи» ше'рини кечәркән шакирдләрин диггәтини характерләрин тәсвиринә чәлб етмәк фајдалы олар. М. Ә. Сабир бөјүк бир сәнәткар кими бәјзадәнин дили илә һәм онун мә'нәви хүсусијјәтләрини, һәм дә әкинчинин ачыначаглы вәзијјәтини мәһарәтлә үмумиләшдирмишдир. Бәјзадәнин зүлмкар, зәһмәтә вә әмәјә хор бахан, зәһмәткешләрин һесабына түфејли һәјат сүрән вә с. чиркин мә'нәвијјатыны даһа ајани олараг шакирдләрә чатдырмаг үчүн Ә. Әзимзадәнин бу ше'рә чәкдији иллүстрасијадан да истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр. Бу ше'рин тәдриси заманы белә бир бөјүк һәгигәти шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр ки, М. Ә. Сабир бәјзадәнин чиркин мә'нәвијјатыны ифша едәркән һадисәләрин тәсвириндә һеч бир сүн'илијә јол вермир, һеч бир јердә онун пис адам олдуғуну өзү демир. Бөјүк шаир охучуну дүшүндүрүр, нәтичә чыхармағы онун өһдәсинә бурахыр.

М. Ә. Сабир ингилаби сатиранын банисидир. Одур ки, онун ше'рләриндә сатирик ше'рә хас олан бәдии хүсусијјәтләр даһа сәчијјәвидир. Сабир ше'рләриндә сатирик күлүш, сијаси кәскинлик чох күчлү олдуғуна көрә, онун ше'рләри бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едир вә ингилаби шүур ашылајыр. Бу хүсусијјәтләри шакирдләрә даһа јахшы баша салмаг үчүн: «Бакы фәһләләринә», «Бејнәлмиләл» вә с. ше'рләри даһа сәчијјәви олуб, зәнкин материал верир. Бу чүр ше'рләрдә М. Ә. Сабир бәдии үмумиләшдирмәләрә, контрас вә мүгајисәләрә кениш јер верир. Фәһлә синфинин саһибкарлара гаршы мүбаризәсинин бәдии ифадәси олан «Бакы фәһләләринә» ше'риндән ашағыдакы бәдии мүгајисәјә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк фајдалыдыр:

> Алданма, фәгирин оламаз әгли, зәкасы,
> Чүн јохдур онун сән кими пакизә либасы,
> Јох сәрвәти, јох дөвләти, јох шалы, әбасы,
> Вар көһнә чухасы, дәхи бир тәкчә гәбасы.

Диггәт едилсә, бурадакы сөзләрин чоху әкс мә'нада ишләнмишдир. «Фәгирләрдә» әгли зәканын олмадығыны зәнн едән дөвләтлијә бөјүк сәнәткар ачы-ачы күлүр, ону өлдүрүчү сатира атәши илә гамчылајыр. Шаир дөвләтлини баша салыр ки, инсанын ағлы вә зәкасыны онун заһири көркәми, «пакизә либасы» илә дејил, зәнкин мә'нәвијјаты, халга хидмәти, намуслу һәјаты вә с. хүсусијјәтләрлә мүәјјәнләшир. О, фәгирин «көһнә чухасы» вә «тәкчә гәбасыны» дөвләтлинин башгасынын һесабына газанылмыш «пакизә либасына», «боллу сәрвәтинә», дөвләтинә, шал вә әбасына гаршы гојур вә бунлардан үстүн һесаб едир. Дөвләтлиләри халг гәзәби илә һәдәләјәрәк дејир: «Дөвләтли, амандыр, өзүнү салма бәлаја». Ше'рдә: **«Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди»** сөзләри чох кур вә мәғрур сәсләнир.

М. Ә. Сабир ше'рләринә хас олан бу сијаси кәскинлик, ингилаби пафос, мәшһур «Бејнәлмиләл» ше'риндә өз јүксәк бәдии ифадәсини тапмышдыр. Чаризмин милли гырғын сијасәтини ифша едән, халглары иртича әлејһинә, бирлијә, достлуға вә гардашлыға сәсләјән бу көзәл сәнәт әсәриндә тәблиғ олунан фикир јүксәк бәдии формада гәләмә алынмышдыр. М. Ә. Сабир бу ше'рдә «мүсәлман вә ермәни вәтәндашларына» «әсрин хаһишини» — иттифагү иттиһады билдирир, онларын арасында һеч бир милли әдавәт олмадығыны сөјләјир вә әсил дүшмәни таныдыр. Ше'рдә чәһаләт вә наданлыг батаглығына, «буғзү әдавәтә» нифрәт едән шаир, һагты халга кур сәслә билдирәрәк дејир:

> Еј сүхәнданан, бу күнләр бир һидајәт вәгтидир!
> Үлфәтү үнсијјәтә даир хитабәт вәгтидир!

М. Ә. Сабир бу ше'рдә тәблиғ етдији фикри даһа тә'сирли һала салмаг үчүн бәдии сөздән усталыгла истифадә етмишдир.

М. Ә. Сабир халг һәјаты, халг мәишәтини чох көзәл билән бир сәнәткардыр. Одур ки, онун ше'рләриндә Азәрбајчан кәндлисинин психолокијасы, адәт вә ән'әнәси вә с. өз бәдии ифадәсини тапмышдыр. Сабир бәдии сөздән маһир бир рәссам кими истифадә етмиш, өз бојаларыны һарада, нечә вә нә тәрздә ишләтмәји усталыгла бачармышды. Бу, хүсусилә М. Ә. Сабирин тәсвир етдији характерин мә'нәви хүсусијјәтләринә мүвафиг портрет јаратмасы, өз гәһрәманларынын, нечә дејәрләр, заһири хүсусијјәтләри илә онун мә'нәви кејфијјәтләри арасында үзви бир вәһдәт јаратмағы бачармасыдыр. Диггәтлә јанашылдыгда М. Ә. Сабирин портрет јаратмаг саһәсиндә онун өзүнә мәхсус усталығыны да мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Сабирин елә ше'рләри вардыр ки, орада сурәтин заһири көрүнүшү, кејими вә с. һаггында һеч бир сөз дејилмир. Амма бөјүк сәнәткарын јарадычылығында белә бир хүсусијјәт диггәти чәлб едир ки, о, сурәти фәрдиләшдирмәкдә вә үмумиләшдирмәкдә мисилсиз сәнәткар кими нәзәрләрдә чанланыр. Сабир тәсвир етдији типләри, һәр шејдән әввәл, бир фәрд кими гәләмә алыр, онун өзүнә мәхсус хүсусијјәтләрини реалистчәсинә тәсвир едир.

сонра исә үмумиләшдирир. Елә бунун нәтичәсидир ки, М. Ә. Сабирин әсәрләрини охујаркән шакирдләр шаирин гәһрәманларыны чанлы нүмунәләр кими асанлыгла нәзәрләриндә чанландырыр, онун кејими, сир-сифәти, һәрәкәт вә рәфтары һаггында хәјалән дә олса, бир инсан сурәти јарадырлар. Һеч тәсадүфи дејил ки, М. Ә. Сабир ше'рләринин бу хүсусијјәти рәссамлара зәнкин материал вермишди. «Молла Нәсрәддин» журналында М. Ә. Сабирин ше'рләринә чәкилән иллүстрасијалар мәһз бу хүсусијјәтин нәтичәсидир. Масаллы, Учар рајон мәктәбләриндә М. Ә. Сабирин әсәрләринә шакирдләрин чәкдији иллүстрасијалар, һәмин рајон мәктәбләриндә кечирилән сәһәрчикләрдә, бәдии кечәләрдә шаирин «Ики һәпәнд», «Балача сәһнә» вә с. әсәрләринин сәһнәләшдирилмиш верилишләриндә ушагларын характерләрә мүвафиг портрет јаратмаға мүвәффәг олмалары вә с. бу хүсусијјәтләрлә бағлыдыр.

Сабир ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләриндән данышаркән шакирдләрин нәзәрини бөјүк сәнәткарын аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етдијинә, типик һадисә вә характер јаратдығына чәлб етмәк лазымдыр. Бу хүсусијјәт М. Ә. Сабирин тазијанәләриндә, сүжетли ше'рләриндә өз бәдии ифадәсини даһа габарыг шәкилдә тапмышды.

М. Ә. Сабирин ше'рләриндә бәдии форма рәнкарәнклији дә чох сәчијјәви хүсусијјәтләрдәндир. Диалог вә мүкалимә характерли сүжетли ше'рләр, кичик сәһнәчикләр, тазијанәләр, бәһритәвилләр, ушаглар үчүн лирик парчалар, тәмсил вә һекајәләр вә с. бөјүк сәнәткарын јалныз фикри ахтарышларыны дејил, ејни заманда, бәдии форма ахтарышларыны да чох ајдын нүмајиш етдирир.

М. Ә. Сабир ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләрини өјрәнмәк, шакирдләрә бөјүк сәнәткарын тәблиғ етдији нәчиб идејалары даһа möһкәм мәнимсәмәјә имкан верир. Сабир ше'рләринин бәдии хүсусијјәтләри нитг инкишафы үчүн дә чох әһәмијјәтли олуб, шакирдләрин сөз еһтијатыны артырмаг үчүн зәнкин материал верир.

Проф. Ә. М. ДӘМИРЧИЗАДӘ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ФОНЕТИК-ҮСЛУБИ ВАСИТӘЛӘРИ

Сөзләрин, ифадәләрин вә чүмләләрин мә'налары илә сәсләнмәси арасында аһәнкдарлығын тә'мин едилмәси үчүн истифадә олунан фонетик васитә вә имканлар фонетик-үслуби васитәләр адланыр.

Фонетик-үслуби васитәләрдән мәгсәдәујғун сурәтдә истифадә етмәклә парлаг дил тохумалары јарадылмыш олур ки, адәтән биз белә маһиранә тохумалары «јеринә дүшмүш сөз», «көзәл ифадә», «гүввәтли чүмлә» вә б. к. ифадәләрлә гијмәтләндиририк. Белә тохумаларын маһиранә гурулмасы фонетик ваһидләрин мә'на илә һәмаһәнк тәртибиндән вә тәркибиндән асылыдыр. Буна көрә дә үмумијјәтлә сөзләрин, хүсусән сөзләрин тәркибиндәки һечаларын һансы нөв сәсләрдән вә нечә тохунмуш олмасы даим диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Белә бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу нөв фонетик ваһидләр ән чох һадисәләри—һәрәкаты, һиссијјаты тәсвир мәгамында истифадә олунур. Беләликлә дә тәсвир олунан һәрәкәтләрин тәрзи (сүр'әтли, јаваш, гүввәтли, өлкүн, чәтин, асан вә с.) тәсвир олунан һисси һалларын тәрз вә рәнки (шад, нәш'әли, һәзин, дәрдли, мә'јус, горхунч, дәһшәтли вә с.) сөзләрин фонетик тәркиби илә дә һәмаһәнк гурула билир.

Азәрбајчан дилиндә олан фонетик-үслуби васитәләрин бир гисми һәм јазыда, һәм дә шифаһи нитгдә истифадә олуна билир; әслиндә јазыда истифадә олунан бүтүн васитәләр тәләффүз олунмагла тәзаһүр едир. Фонетик-үслуби васитәләрин бир гисми исә анчаг тәләффүздә истифадә олунур вә бунларын јазыја көчүрүлмәси мүмкүн дејилдир. Бундан башга, јазыда истифадәси мүмкүн олан васитәләр әсасән бәдии үслубда ишләнилән васитәләрдир; һалбуки јазыда экс олуна билмәјән фонетик-үслуби васитәләр тәкчә бәдии үслубда дејил, ејни дәрәчәдә шифаһи тәзаһүрү олан вә ја даһа чох шифаһиликлә фәргләнән (мәс.: риторика, сәһнә дили вә с. башга үслубларда кениш даирәдә истифадә олунан васитәләрдир.

Мәһз белә чәһәтләри нәзәрә алараг Азәрбајчан дилиндәки фонетик-үслуби васитәләри истифадә имканына көрә ики саһә үзрә нәзәрдән кечирмәк вә буна көрә дә ики група бөлмәк мәгсәдә даһа ујғундур:

1. Һәм јазыда, һәм дә тәләффүздә (шифаһи нитгдә) истифадә олуна билән васитәләр;

2. Анчаг тәләффүздә (шифаһи нитгдә) истифадә олуна билән васитәләр.

Биринчи нөв васитәләри о р т а г л ы фонетик-үслуби васитәләр, икинчи нөв васитәләри исә х ү с у с и фонетик-үслуби васитәләр адландырмаг олар.

О р т а г л ы ф о н е т и к-ү с л у б и в а с и т ә л ә р. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә—һәм јазыда, һәм дә тәләффүздә—истифадә едилән вә ја истифадәси мүмкүн олан ортаглы фонетик-үслуби васитәләр әсасән сөзләрдә тәзаһүр едир.

Сөзләрин исә фонетик-үслуби чәһәтдән истифадәсиндә әсасән мәгсәдәујғун сурәтдә сәсләнмә нәзәрдә тутулур. Мәһз буна көрә дә сөзләри мә'на вә сәсләнмә узлашмасына көрә ики група бөлмәк лазым кәлир:

I. С ә с л ә н м ә с и и л ә м ә' н а с ы а р а с ы н д а ү з в и с у р ә т д ә ә л а г ә о л а н с ө з л ә р. Белә сөзләр үч әсас група бөлүнүр: 1. **Сөвти тәглид сөзләри,** 2. **Сөвти тәсвир сөзләри,** 3. **Нида сөзләри.**

С ө в т и т ә г л и д с ө з л ә р и. Белә сөзләрин бир гисми инсанларын, һејванларын вә гушларын чыхардыглары сәсләрин аз-чох тәглиди әсасында дүзәлдилир вә онларын бә'зиси адлар үчүн дә әсас тәшкил едир. (Мәс.: гарға, чүчә, гырғы...); дикәр гисми исә тәбиәт һадисәләри илә (мәс.: шырылты, уғулту, гыжылты) вә ја сүн'и партлајышларла әлагәдар олараг ешидилән сәсләрин јамсыланмасы әсасында дүзәлдилир.

Буна көрә дә белә сөзләр, хүсусән ифадәләрин, чүмләләрин мә'налары илә сәсләнмәси арасында чанлы, тә'сирли аһәнкдарлыг јаратмаг нөгтеји-нәзәриндән сон дәрәчә әлверишли фонетик-үслуби васитәләрдән сајылыр.

Белә сөзләрдән, хүсусән бәдии үслубда һәр заман истифадә едилмишдир. Буну М. Ә. Сабирдән кәтирдијимиз ашағыдакы нүмунәләрдә даһа ајдын көрә биләрик.

1) «Тулларыдыг әлдә сапан г ы ж һ а г ы ж».

2) «Накаһ олур күллә-фәшан п а р т а п а р т».

3) «Субһ олунча кечәләр дарға кими,
Јатмајыр, г ы р-г ы р едир гарға кими».

4) «М ы р т-м ы р т охујуб м ы р ы л д а ј ы р с а н,

Гарға кими һеј г ы р ы л д а ј ы р с а н».

Сөвти тәглид сөзләриндән совет шаир вә әдибләри дә истифадә едирләр. Мәс.:

С. В у р ғ у н у н «Јенә баш көтүрүб гајнајыр һәјат,
Ахыр ш ы р ы л-ш ы р ы л ш ы р ш ы р
булаглар».

С. Р ү с т ә'м — «Түфәнкләр, пулемјотлар сәсләндикчә
т а-т а-т а...
Јаралылар гачырлар һавадан тута-тута».

Бу парчаларда ишләнилмиш «гыжһагыж», «партапарт», «гыр-гыр», «мырт-мырт», «мырылдајырсан», «гырылдајырсан», «шырыл-шырыл», «ширшир», «та-та-та» сөвти-тәглид сөзләридир вә бу сөзләрин тәләффүзү, ешидилмәси тәсвир олунан һадисәләрдән чыхан сәсләнмәләрин дә гулагларда чынламасына сәбәб олур вә беләликлә дә тәсвир олунан лөвһәләрин тәбии чанлылығы тә'мин едилир.

С ө в т и-т ә с в и р с ө з л ә р и. Азәрбајчан дилиндә сөвти-тәглид сөзләринә бәнзәјән бә'зи сөзләр дә вардыр ки, бунларын сөвти-тәглидлә төрәдијини сөјләмәк үчүн лазыми, ајдын әсаслар јохдур вә ја белә сөзләрлә сөвти-тәглидин әлагәсини көстәрән изләр чох гәдимләрдә галмышдыр. Лакин белә сөзләрин дә фонетик тәркиби илә мә'налары арасында аз-чох ујғунлуг һисс олунмагдадыр вә ја белә ујғунлуғу ујдурмаг мүмкүндүр. Белә сөзләри шәрти олараг с ө в т и-т ә с в и р с ө з л ә р и адландыра биләрик. Мәс.: **сус, титрә, горх, чыз, чыр, өп, гоп, чап, чат, чал** кими фе'лләр; **топ, чај, чарх, диш...** кими исимләр белә сөзләрдәндир.

Сөвти-тәсвир сөзләрини сөвти-тәглид сөзләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә будур ки, бу нөв сөзләр сәсләнмәјә мүвафиг сәси олан башга сөзләрлә јанашы ишләнилдикдә, мә'на илә сәсләнмә арасында дүјүмләмә васитәси кими үмуми аһәнкдарлығын тә'067мининә хидмәт едир. Мәс.:

«Мүждә еј, ол, сәни көрмәјә чанан кәлди,
Әлүвү чал әлә, чан! чан! сөјлә ким чан кәлди».

Нәбатинин бу бејтинин икинчи мисрасында «**әлүвү чал**» тәркибиндә олан «**чал**» сөзү бу тәркибин үмуми мә'насы илә аһәнкдарлыг јарадан бир сөз олараг, севинчлә әл чаларкән чыхан сәсин давамыны әкс етдирән «**чан! чан!**» сөзләрини үмуми мәзмуна һәмаһәнк дүјүмләјир.

Јахуд **Сәмәд Вурғунун:**

«Чар чәкир ч а р х л а р ы н чахнашыг сәси» мисрасында әсасән чархлардан бәһс олунур ки, бурада «**чархларын**» сөзү мисрадакы мә'наны вә сәсләнмәни даһа да чанландыран

«чар чәкир» вә «чахнашыг» сөзләриндә ифадә олунан мә'на вә сәсләнмә илә дүјүмләјән мәркәзи сөз кими ишләнилмишдир.

Нида сөзләри. Нида сөзләри дедикдә, анчаг сәсләнмәсинә көрә арзу, горху, севинч, һәјәчан вә с. кими дахили һалы, һадисәни ифадә едән сөзләри вә ја сөз һесаб олуна билән сәсләнмәләри баша дүшмәк лазымдыр.

Әслиндә, белә нида сөзләри дә сәсләнмәнин бир нөв тәглидидир; лакин фәрг бурасындадыр ки, бунлар инсанын дахили психоложи һаллары илә әлагәдар олараг чыхарылан сәсләрин садәләшдирилмиш јамсыланмасыдыр. Буна көрә дә белә нидалар ја бир саит сәслә (а, ә, е,..) ја бир һеча илә (аһ, еһ, уф, ах, пәһ, беј, быј...) ја да мүәјјән сәсин узадылмасы илә (ааа, еее, ссс...), бә'зән исә ејни вә ја мүхтәлиф нида һечасынын тәркиби илә (пәһ-пәһ, вај-вај, уф-уф, ах-ваһ, ох-гај вә с.) формалашыр.

Белә нида сөзләриндән дә ән чох бәдии әдәбијјатда истифадә олунур. Мәс.:

Сабир—«Етдим нә јаман әсрә тәсадүф, аман еј **вај!**».
—«Молла говула, јә'ни мүәллим кәлә...ваһ! **ваһ!**
— «Пуллары ала, сөјләјә—**охгај** мүәллим!?
Молла она һәсрәтлә чәкә күчәдә **ааһ... ааһ!...»**
—**«Баһ-баһ.** кенә **баһ. баһ.** кенә **баһ.-баһ.** кенә **баһ-баһ.**
«Кенә бир башга хәбәр вармы?
Бизим гоншу Кәрим...
Аа!. Аа!. Аа!.
— Бәли, **һә, һә..**
— О нә гәјырыб, де көрүм?».
—**«Гаһ-гаһ!..** гәрибә күлмәлисән, ханиман хәраб!».

Бә'зән белә нида сәсләри сөзләрин сонуна гошулур вә хүсуси интонасија илә тәләффүз олунур; Мәс.:

Сабир—«Паһ атунан, нә ағыр јатды бу оғлан, өлүбәә...»

II. Сәсләнмәси илә мә'насы арасында әлагәси олмајан сөзләрин башлыча ашағыдакы типләри вардыр.

Аһәнк ганунуна табе олан сөзләр. Мә'лум олдуғу үзрә, аһәнк гануну гоншу сәсләрин мәхрәчә көрә һәмчинсләшмәсинин тәзаһүр формасыдыр. Демәли, мәхрәч е'тибары илә сәсләрин, хүсусән саит сәсләрин груплашмалары сөзләрин дә аһәнк ганунуна көрә груплашмалары үчүн әсас ола биләр.

Буна көрә дә аһәнк ганунуна табе олан сөзләр әсасән ики група ајрылыр:

а) галын саитли сөзләр, б) инчә саитли сөзләр.

Аһәнк ганунуна табе олмајан сөзләр. Азәрбајчан дили лүғәт тәркибиндә мүәјјән мигдарда сөзләр вардыр ки, бунлар өз фонетик тәркибләринә көрә аһәнк ганунуна ујғун кәлмир. Белә сөзләрин чоху алынма сөзләр олса да, мүасир Азәрбајчан дилинин лүғәт тәркибинин үзви һиссәсини тәшкил едир вә мүасир анлајышларын мүәјјән ҹанзини белә сөзләри ишләтмәдән ифадә етмәк дә мүмкүн олмур.

Белә сөзләрин фонетик-үслуби нөгтеји-нәзәрдән дә јери вә әһәмијјәти вардыр. Белә сөзләр бәдии үслубда, хүсусән ше'рдә гејри-аһәнкдар сәсләнмәнин ифадәси үчүн әлверишли васитә ола билир. Әкәр белә сөзләрә мәһз сәсләнмә нөгтеји-нәзәриндән еһтијач олмаса иди «тәмтәраг», «тагга-туг», «шараг-шуруг», «тарап-туруп» кими севти тәглид сөзләри дә дүзәлдилмәзди. Бундан әлавә, мә'лум олдуғу үзрә, әруз вәзниндә дөрд «мүстәф'илүн» үзрә гурулан рәзәч бәһриндән башга, демәк олар ки, бүтүн бәһрләр аһәнк ганунуна табе олмајан «мәфаилүн», «фаилатүн», «фаилат», «фә'улүн» вә б. к. чүз'ләр үзәриндә гурулур. Елә буна көрә дә бә'зән әруз вәзнинин тәләбинә көрә, һәтта аһәнк ганунуна табе оалн сөзләрин фонетик тәркиби классик әдәбијјатда дәјишдириләрәк, аһәнк ганунуна ујғун кәлмәјән тәркиб јарадылырды. Мәс.: Фүзулинин

«Тәшни охуна олуб нишанә
Бизар ола андан **атә-анә»**
јахуд
«Јетәр еј фәләк, бу чәфа,
Јетир мәни-**зарә** сәрви **рәванимн....**—»

—мисраларында **«ата-ана», «зара», «рәванымы»** әвәзинә аһәнк гануну позулуб **«атә-анә», «зарә», «рәванимн»** ишләнилмәси әсасән әруз вәзни тәләбиндән ирәли кәлмиш һалдыр.

Аһәнк ганунуна табе олмајан сөзләрин—үслуби васитәләр кими истифадәси әруз вәзни илә мәһдудлашмыр. Әсил мәсәлә белә сөзләрин мәгсәдәујғун сәсләнмәни јаратмаг үчүн истифадәси мәсәләсидир вә әруз вәзни дә белә истифадәнин бир шәклидир.

Бунлардан башга Азәрбајчан дилиндә, алынма сөзләр һесабына јанашы самитли сөзләрин дә сајы артмышдыр ки, бунлары да, хүсусән ше'р дилиндә үслуби-фонетик васитәләр кими ишләнилә билән ваһидләр сырасында гејд етмәк олар.

Аһәнк гануну имканлары. Азәрбајчан дилиндәки сөзләрин әксәријјәти аһәнк ганунуна табе сөзләрдир вә белә сөзләрин фонетик тәркибчә мүхтәлифлији даһа чох аһәнк ујғунлуғунун мүхтәлиф шәкилләрдә олан тәзаһүр формаларыдыр. Буна көрә дә лазым олдугда бу биткин фоне-

тик тәркибләрдән там инчә сәслиләр силсиләси, јахуд там галын сәслиләр силсиләси вә с. дүзәлдәрәк сөзләрин мә'налары илә сәсләнмәләри арасында аһәнкдарлыг јаратмаг, јахуд үмумән бу вә ја дикәр ифадәни даһа тә'сирли, даһа мусигили етмәк мүмкүндүр.

Үмумән аһәнк ганунунун сөзләрдә вә шәкилчиләрдәки тәзаһүрләринин үслуби маһијјәтини даһа ајдын баша дүшмәк үчүн бу ганунун, хүсусән, ше'рдә нә кими имканлара малик олдуғуну мүхтәсәрчә нәзәрдән кечирмәк кифајәт едәр.

Аһәнк гануну сөз тәркибиндә, хүсусән гоншулугда олан сәсләри һәмчинсләшдирир. Бу гануна көрә сөз тәркибиндә, мәсәлән, а илә и; о илә и, ү; ү илә ы бир тәркибдә, бир сырада кәлә билмәдији кими, к илә ғ, ја к илә х вә ја ә, и, ү илә ғ, х, г да бир фонетик тәркибдә кәлмәз.

Бу исә тәләффүз чәтинлијини изалә едир вә дили рәванлашдырыр. Азәрбајчан дилиндә сәсләрин һәмчинсләшмәсиндән төрәјән мүхтәлиф нөвлү аһәнк ганунунун олмасы бу дилин ше'р үчүн нә гәдәр мүсаид олдуғуну көстәрән ән јахшы бир әламәтдир вә ән әлверишли фонетик-үслуби васитәдир.

С ә с л ә р и н   м ә' н а   ч а л а р л ы ғ ы. Сөвти тәглид сөзләринин формалашмасы ајдын сурәтдә көстәрир ки, дилдә олан сәсләрин, демәк олар ки, һамысы бу вә ја дикәр мә'на чаларлығына маликдир. *Мәс.*: «у» сәси «уғулту», «курулту», «гурулту» вә буна бәнзәр һадисәләрин сәс рәнкини вермәк үчүн; «ш» сәси «атышмаг», «чапышмаг» кими әмәлијјатын вә ја «шырылты», «хышылты» кими һадисәләрин, јахуд «шаграглыг», «шәнлик» кими психи-ичтимаи һалларын сәс рәнкини вермәк үчүн; «с» сәси «сакитлик», «сүстлүк» кими һадисәләрин сәс рәнкини вермәк үчүн әлверишли сәсләр һесаб олунур. Буна көрә дә дилдә мөвчуд сәсләрин белә шәрти-нисби мә'на рәнкләринә с ә с л ә р и н   м ә' н а   ч а л а р л ы ғ ы дејилир.

Бәдии әдәбијјатда, хүсусән ше'рдә сәсләрин мә'на чаларлығындан истифадә етмәк үслубијјат нөгтеји-нәзәриндән мә'на илә сәсләнмә арасында аһәнкдарлығын тә'мин едилмәсинин вә адәтән сөзлә сөз узлашмасынын чох мүһүм шәртләриндән бириндир. Маһир сөз усталарынын әсәрләриндә белә узлашмаларын рәнкарәнк тәзаһүр нүмунәләринә раст кәлмәк мүмкүндүр ки, бунлардан башлычасы с ә с   ч ә р к ә с и,   ф о н е т и к   к ә к ә л ә м ә   вә   ф о н е т и к   д и а л е к т и з м   адланан фонетик-үслуби һадисәләрдир.

С ә с   ч ә р к ә с и. Сәсләрин мә'на чаларлығындан мәгсәдәујғун истифадә үсул вә нөвләриндән бири лазыми мә'на чаларлығы олан сәсләр чәркәсинин гурашдырылмасындан

ибарәтдир. Сәс чәркәсини дүзәлтмәк үчүн исә ифадәнин, ибарәнин, мисранын, гафијәләрин мәһз тәркибиндә мәгсәдә мувафиг мә'на чаларлыглы сәс олан сөзләрдән гурулмасы вачибдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, белә һалларда мәхрәч е'тибары илә һәмчинс вә ја чох јахын олан сәсләр груплашдырыла биләр; мәс.: **н, м** сәсләри дәрд-гәм, инилти ифадәси үчүн; **ч, ч, ш, ж** кими сәсләр су шырылтысы, ат чапышы, фишәнк, күллә атышы, әл чалмаг, шыггылдамаг, шадланмаг вә бу кими һалларын тәсвири үчүн; **т, д, п, б** кими сәсләр даһа чох титрәјишли, таппылтылы һаллары тәсвир етмәк үчүн бир араја кәтирләрәк бир сәс чәркәси дүзәлдә биләр. Беләликлә фысылтылы-вызылтылы, фышылтылы, выжылтылы, патылтылы, инилтили, зинкилтили, чинкилтили вә ја дикәр мә'на чаларлығы үчүн сәс чәркәләри дүзәлдилиб ишләнилә биләр.

Ашағыдакы нүмунәни нәзәрдән кечирәк.

С. Вурғун—Көј дәнизин үзүндәки сәһәр думаны,
Парчаланыр бөлүк-бөлүк, ачылыр дәниз
Күзкү кими үзү парылдајыр тәр-тәмиз;
Пычылдашыр ширин-ширин шылтаг ләпәләр.

Бу парчаны охујаркән адамын гулағында парлаг бир дәнизин ләпәләриндән чыхан сәс ешидилир; бу сәсләнмәни тә'мин едән исә бу мисраларда **«с, з, ч»** сәсләринин вә хүсусән сонунчу мисрада «пыч-шыр-шир-шыл» кими һечаларын чәркәсидир.

Јахуд: «Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа...
Кечиб бичир чөлләрдә чар чанаварларыны...»

С. Рүстәм бу мисраларда **«ч, ч»** сәсләринин, хүсусән тәркибиндә **«ч, ч»** сәсләри олан **«чап, кеч, бич, чөл, чај, чар»** кими сөзләрин—һечаларын чәркәсиндән истифадә едәрәк, һәм ат ајагларынын сәсини, һәм дә гылынч чаггылтысыны охучунун гулағында ешитдирмишдир.

Ф о н е т и к   д и а л е к т и з м. Бәдии әсәрләрдә әсасән типикләшдирмәк мәгсәди илә бу вә ја дикәр шивәјә хас олан фонетик чәһәтләрдән дә фонетик-үслуби васитә кими истифадә едилир ки, белә васитәләри ф о н е т и к   д и а л е к т и з м адландырмаг олар.

Фонетик диалектизмләр шивәјә мәхсус фонетик дәјишиклијә уғрадылмыш сөзләрлә, шәкилчиләрлә вә бә'зи сәсләнмәләрлә ифадә олунур; мәс.:

«...**атовын чаны, баловын** чаны...» (Ч. Ч. III—178)
«**Нөшүн бөлүндү.**» (Ч. Ч. III—186)
«...**көзуву** дә **чыхартсын, төксүн овчува**» (Ч. Ч. III—218).
«...он ил **гәтриж, далы писилјан**» (Ч. Ч. I—195).

«Сән атаjын кору, нәjин вар?» (И. Ш.—Аjрылан јоллар—134).

Белә нүмунәләрин саjыны артырмаг олар; чүнки бизим мүасир јазычыларымызын бир гисми бу васитәдән мәһарәтлә истифадә едир.

Јухарыда Ч. Чаббарлыдан вердиjимиз бир нүмунәдә «гәтриж», «писилjан» сөзләри дә фонетик диалектизмә мисал көстәрилмишдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, фонетик диалектизм анлаjышына башга дилләрә мәхсус сөзләрин фонетик дәjишикликлә тәләффүзү дә дахилдир; буна көрә дә «кобурнат», «ләчәнник», «пиркурул», «гырфинкә», «инчинар», «дохдур», «ушкол/ушкола» вә с. б. кими сөзләр дә фонетик диалектизмләр групуна дахил едилир.

Бурадача гејд етмәлиjик ки, үслуби васитәләр—деjә һәр чүр шивә хүсусиjjәти илә бәдии әсәрин дилини үмуми ваһид әдәби дилдән узлашдыран үнсүрләрлә долдурмаг, бу вә ја дикәр бир шивәjә үстүнлүк вермәк, јахуд мүхтәлиф шивә хүсусиjjәтләри илә әдәби дилин парлаглығыны көлкәләндирмәк үмуми әдәби дилин ваһид нормалары нөгтеjи-нәзәриндән зәрәрлидир вә буна гәтиjjән јол верилмәмәлидир.

Тәләффүз аһәнкдарлығы вә асанлығы. Азәрбаjчан дилиндә бир сыра фонетик ганунлар вә һадисәләр вар ки, бунлар үмумән тәләффүзү асанлашдырыр, аһәнкдарлашдырыр. Аһәнк гануну, чинкилтиләшмә, саит вә ја самит гошалашмасына имкан вермәмәк үчүн араjа сәс артырылмасы вә с. кими һадисәләр бу гәбилдәндир.

Лакин бунларла бәрабәр тәләффүз аһәнкдарлығыны вә асанлығыны тә'мин етмәк үчүн сөзләрин гошулмасы, јанашмасы кими һаллардан да истифадә едилир вә беләликлә дә мәгсәдәуjғун фонетик зәнчир дүзәлдилир ки, бу да фонетик-үслуби васитәләрдән биридир вә бунун чох мүхтәлиф үсуллары, имканлары вардыр. Лакин биз бунларын һамысындан деjил, һәләлик үмуми тәсәввүр јаратмаг үчүн бунлардан анчаг бә'зиси һаггында мүхтәсәр мә'лумат вермәjи лазым билдик.

Ј. ӘҺМӘДОВ,
М. Ф. Ахундов адына АПИ-нин
мүәллими, педагожи елмләр намизәди

ҮЧҮНЧҮ НӨВ ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һәчми вә хүсусиjjәтләри е'тибары илә биринчи вә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргләнир. Дәрсликдә бу бирләшмәjә аид кениш мә'лумат верилмишдир. Көстәрилмишдир ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи јиjәлик, икинчи тәрәфи нисбәт шәкилчиси гәбул едәрәк, идарә вә узлашма әлагәләри илә јараныр. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунур вә чүмләнин мүрәккәб үзвләри ролунда чыхыш едир. Бу бирләшмәнин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр башга сөзләр дахил ола биләр, икинчи тәрәфи саj илә ифадә олундугда биринчи тәрәфә һәм јиjәлик, һәм дә чыхышлыг һал шәкилчиси артырыла биләр. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин аjры-аjры тәрәфләри чәмләндиjи кими, һәр ики тәрәфи еjни заманда чәмләнә билир.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында дәрсликдә верилмиш бу мә'луматдан әлавә практик әһәмиjjәти олан ашағыдакы хүсусиjjәтләр дә вардыр.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид мөвзунун тәдрисинә тәхминән белә башламаг лазымдыр. Кечмиш дәрс тәкрарландыгдан сонра, үзәриндә: мүәллимин тапшырығы, Солмазын атасы, меjвәнин ширини, әскәрин силаһы, шакирдин өзү, мәктәбин һәjәти, сизин мәгсәдиниз, пионерләрин чоху, Бакынын көзәллиjи, онларын беши вә с. кими нүмунәләр јазылмыш әjани вәсаит гаршыдан асылыр. Мүәллим өз изаһыны бу әjани вәсаит үзәриндә гурараг ашағыдакы суал-чавабла јени дәрсә башлаjыр:

М.—Бу бирләшмәләрдәки биринчи сөзләрин сонунда һансы шәкилчиләр вардыр?

Ш.—Бу бирләшмәләрдәки биринчи сөзләрин сонунда јиjәлик, һал шәкилчиләри (ин, ын, нин, нын) вардыр.

М.—Бу бирләшмәләрдәки икинчи сөзләрин сонунда һансы шәкилчиләр вардыр?

Ш.—Бу бирләшмәләрдәки икинчи сөзләрин сонунда нисбәт шәкилчиләри (ы, сы, и, иниз) вардыр.

М.—Демәк, бунлар үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләридир. Сизчә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри нечә дүзәлир?

Ш.—Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи јијәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәфи исә нисбәт шәкилчиси илә дүзәлир.

Бу суал-чавабдан сонра бирләшмәни әмәлә кәтирән тәрәфләр арасындакы әлагә изаһ едилир. (Дәрсликдә бу мәсәлә гејд олунмуш, лакин изаһ едилмәмишдир). Шакирдләрин өјрәндикләри идарә вә узлашма әлагәсинин нә демәк олдуғу бир даһа онларын јадына салыныр.

Бундан сонра мүәллим әјани васаити көстәрәрәк суал верир: мүәллимин тапшырығы, Солмазын атасы кими үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләр арасында һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә ујғунлуг вармы? Бу сөзләр арасында шәхсә вә кәмијјәтә көрә ујғунлуг олдуғуну шакирдләр асанлыгла изаһ едирләр. Беләликлә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән тәрәфләр арасында узлашма әлагәси олдуғу ајдынлашдырылыр.

Идарә әлагәсини ајдынлашдырмаг үчүн икинчи бир суал да верилир: үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һансы тәрәфи дәјишәрәк јијәлик һал шәкилчисини гәбул етмишдир? (Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи дәјишәрәк јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмишдир). Дејиләнләрдән белә нәтичә чыхарылыр ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында идарә әлагәси вардыр. Сонра әлавә едилир ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндәки идарә вә узлашма әлагәләри јијәлик һалы вә нисбәт шәкилчиләри васитәси илә јарадылыр.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфинин мүхтәлиф нитг һиссәси илә ифадә олунмасыны изаһ етмәк мәгсәди илә һәмин әјани васаитдәки тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри нитг һиссәләри чәһәтиндән мүәјјәнләшдирилир:

М.—Бурада (әјани васаити көстәрир) һансы бирләшмәләрин һәр ики тәрәфи исимлә ифадә олунмушдур?

Ш.—Мүәллимин тапшырығы, Солмазын атасы, Бакынын көзәллији бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи исимлә ифадә олунмушдур.

М.—Бурада (әјани васаити көстәрир) биринчи тәрәфи исим, икинчи тәрәфи сифәт олан бирләшмә вармы?

Ш.—Мејвәнин ширини бирләшмәсиндә биринчи тәрәф исим, икинчи тәрәф исә сифәтдир.

М.—Бурада (әјани васаити көстәрир) икинчи тәрәфи сај олан бирләшмә вармы?

Ш.—Онларын беши бирләшмәсиндә биринчи тәрәф әвәзлик, икинчи тәрәф исә мигдар сајыдыр.

Бу гајда илә әјани васаитдәки бирләшмәләрин һамысы нитг һиссәләринә көрә мүәјјәнләшир.

Мүәллим дејиләнләри јекунлашдырыр, көрүндүјү кими, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин һәр ики тәрәфи исим; биринчи тәрәфи исим, икинчи тәрәфи сифәт, сај, әвәзлик, мәсдәр, гошма; биринчи тәрәф әвәзлик, икинчи тәрәф исим, сај вә с. олур.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид дәрсләрин биринчи саатында јухарыдакы мәзмунда мә'лумат вериб, 10 дәгигәлик чалышма апармаг олур. Јахшы олар ки, чалышма дәрсликдәки тапшырыг үзрә апарылсын. Тапшырыгда тәләб олунур ки, шакирдләр верилмиш сөзләрин сонуна јијәлик һал шәкилчиси вә икинчи тәрәф артырылмагла үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри дүзәлтсинләр. Мүәллимин рәһбәрлији алтында тапшырыгдакы биринчи сөзә (елм) јијәлик һал шәкилчиси вә икинчи тәрәф артырылараг, белә бирләшмәләр јараныр: елмин нәтичәси, елмин сәмәрәси, елмин әһәмијјәти, елмин хејри, елмин көмәклији вә с. Шакирдләрә изаһ едилир ки, бурада олан бир нечә икинчи тәрәфин бириндән истифадә едә биләрсиниз. Бундан сонра шакирдләр мүстәгил олараг тапшырыгдакы II—III—IV вә и. а. сөзләрә һәм јијәлик һал шәкилчиси, һәм дә сонунда нисбәт шәкилчиси олан икинчи тәрәф артырыб, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри јарадырлар. Ишин кедишиндә, мүшаһидә едилән нөгсанлар тәсһиһ олунур, истигамәт верилир ки, шакирдләр һәмин тапшырығын давамыны евдә јаздыгда чәтинлик чәкмәсинләр.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри үчүн ајрылмыш вахтын икинчи саатында мөвзуја аид материалын галан һиссәси изаһ едилир. Бурада да ев тапшырығы јохланыб, кечмиш дәрс тәкрарландыгдан сонра јени материалын изаһына башланыр.

Мүәллим ашағыдакы чүмләләри лөвһәјә јазыр, јахуд онлара аид әјани васаити гаршыдан асыр:

1. Колхозун ағ гызылла бәзәнмиш тарлалары бизи севиндирди.

2. Дағларын әлван чичәкләрлә өртүлмүш јамачлары истираһәт мәсканинә чеврилмишдир.

3. Шакирдләрин екскурсија һаггындакы арзусу јеринә јетирилди.

Биринчи чүмлә шакирдләрдән биринә охутдурулдугдан сонра коллективин күчү илә **колхозун тарлалары** бирләшмәси вә тәрәфләр арасына дахил олмуш аг гызылла бәзәнмиш сөзләри мүәјјәнләшир.

Ирәлики дәрсдә мә'лум олду ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Мәс.: шакирдләрин беши, пионерләрин икиси III нөв тә'јини сөз бирләшмәләридир. Бурада икинчи тәрәф сајла ифадә олунмушдур. Бу бирләшмәләри шакирдләрдән беши, пионерләрдән икиси формасында демәк вә јазмаг олар. Көрүндүјү кими биринчи тәрәфин сонунда јијәлик һал шәкилчиси әвәзинә, чыхышлыг һал шәкилчиси јазылмышдыр. Демәк, III нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндә икинчи тәрәф сај олдугда биринчи тәрәф һәм јијәлик, һәм дә чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едә билир.

Бурада III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр ики тәрәфинин һәм чәм, һәм тәк ола билмәсини дә шакирдләрә чатдырмағын мүәјјән әһәмијјәти вардыр. Мүәллим бу мәгсәдлә апардығы суал-чаваба јекун вурараг, изаһ едир ки, көрүндүјү кими үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи тәк, икинчи тәрәфи чәм; биринчи тәрәфи чәм, икинчи тәрәфи тәк; һәр ики тәрәфи тәк вә һәр ики тәрәфи чәм ола билир.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә мүрәккәб мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик олмасыны изаһ етмәк үчүн ашағыдакы чүмләләр лөвһәјә јазылыр вә ја әјани вәсаит јазылыб гаршыдан асылыр.

1) Мүәллимин сөһбәти мараглы иди.
2) Көрүнән гаралтылар ағачларын көлкәсидир.
3) Тәләбәләр колхозун сәдринә мүрачиәт етдиләр.
4) Мәктәбин мүдири Сәмәдов шакирдләри гәбул етди.
5) Гонаглар колхозун клубуна топлашдылар.

Бу нүмунәләр үзәриндә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләнин мүрәккәб үзвү олмасыны изаһ едәркән, мүәллим беләә бир чәтинликлә гаршылаша билир: Шакирдләр ибтидаи мәктәбдә чүмлә үзвләринә аид үмуми мә'лумат алмышлар, орта мәктәбдә исә чүмлә үзвләри һаггында олан илк мә'луматын тәкрарланмасы вә һәмин мөвзунун әтрафлы өјрәнилмәси илә һәлә сонра мәшғул олачагларындан III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләнин мүрәккәб үзвү кими чыхыш етмәсини бир гәдәр чәтинликлә дәрк едирләр. Бу мәсәләјә фикир вермәк, јени биликлә әлагәдар, чүмлә үзвләри һаггындакы илк мә'луматы да тәкрарламаг вә лазым кәлдикдә јардымчы суаллардан башга изаһат вермәк мәсләһәтдир. Бу тәдбир ән чох тәрәфләри арасына башга сөзләр дахил олмуш бирләшмәләрин чүмлә үзвү олмасыны изаһ едәркән лазымдыр.

172 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Шүкуфә Мәммәдова III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләнин бир үзвү олмасыны јухарыдакы чүмләләр үзәриндә ашағыдакы гајдада суал-чаваб апармагла изаһ едир:

М.—Биринчи чүмләјә диггәт един. Мараглы иди—хәбәр, нә мараглы иди?—мүәллимин сөһбәти. Сизчә мүәллимин сөһбәти, чүмләнин һансы үзвүдүр?

Ш.—Мүәллимин сөһбәти—мүбтәдадыр.

М.—Икинчи чүмләдә һансы сөз бирләшмәләри вардыр?

Ш.—Икинчи чүмләдә көрүнән гаралтылар биринчи нөв, ағачларын көлкәси исә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир.

М.—Бу чүмләдә хәбәр һансыдыр?

Ш.—Бу чүмләдә, ағачларын көлкәсидир хәбәрдир.

М.—Демәк, хәбәр үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур.

М.—Бу чүмләдә мүбтәда һансыдыр?

Ш.—Бу чүмләдә гаралтылар мүбтәдадыр.

М.—Нә үчүн көрүнән гаралтылар икиси бирликдә мүбтәда олмур?

Ш.—Бу биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир, биз дә өјрәндик ки, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи тә'јин, икинчи тәрәфи исә чүмләнин башга үзвү олур.

М.—Үчүнчү чүмләдә тә'јини сөз бирләшмәсини көстәрин вә чүмләнин һансы үзвү олдуғуну дејин?

Ш.—Үчүнчү чүмләдә колхозун сәдринә тә'јини сөз бирләшмәсидир, өзү дә чүмләнин тамамлығыдыр.

М.—Дөрдүнчү чүмләдә тә'јини сөз бирләшмәсини көстәрин вә чүмләнин һансы үзвү олдуғуну дејин?

Ш.—Дөрдүнчү чүмләдәки мәктәбин мүдири үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир, өзү дә чүмләнин тә'јинидир.

М.—Бешинчи чүмләдә тә'јини сөз бирләшмәләрини көстәрин вә һансы үзв олдуғуну дејин?

Ш.—Бешинчи чүмләдә колхозун клубуна үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир, өзү дә чүмләнин зәрфлијидир.

Ахырда мүәллим нәтичә чыхарыр ки, көрүрсүнүзмү, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри бирликдә чүмләнин мүбтәдасы (I чүмләни көстәрир), хәбәри (II

чүмләни көстәрир), тамамлығы (III чүмләни көстәрир), тә'јини (IV чүмләни көстәрир), зәрфлији (V чүмләни көстәрир) олур. Демәли, бурада олдуғу кими чүмлә үзвләри үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олундугда, онун тәрәфләри бир-бириндән ајрыла билмәз, јә'ни икиси бирликдә чүмләнин ејни үзвү олар.

Јухарыда гејд етдик ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид олан вә орта мәктәбин практики иши үчүн әһәмијјәтли олан бир сыра мәсәлә дәрсликдә әкс олунмамышдыр. Бунлардан бир нечәсини гејд етмәји лазым билирик.

Тәрәфләр арасына дахил олан сөзләрин бирләшмә илә бирликдә чүмләнин ејни үзв кими чыхыш едиб-етмәмәси һаггда изаһат олмадығындан, мүәллимләр ики чүр һәрәкәт едирләр: а) бә'зиләри тәрәфләр арасына дахил олан сөзләри дә бирләшмә илә бирликдә чүмләнин мүбтәдасы, хәбәри вә ја икинчи дәрәчәли үзвү һесаб едирләр. Мәсәлән, совхозун чалышган фәһләләри планы артыгламасы илә јеринә јетирирләр чүмләсиндә «совхозун чалышган фәһләләри»ни бирликдә мүбтәда, директор мәктәбин ә'лачы шакирдләрини Москваја екскурсијаја көндәрди чүмләсиндә «мәктәбин ә'лачы шакирдләрини» бирликдә тамамлыг адландырырлар. б) Бә'зиләри дә белә бирләшмәләрдәки тәрәфләр арасына дахил олмуш сөзләри бирләшмәдән ајырыб, чүмләнин башга үзвү кими изаһ едирләр. Мәсәлән, ирәлидәки бирләшмәләрин арасына дахил олмуш чалышган, ә'лачы сөзләрини тә'јин адландырырлар. Фикримизчә, икинчи груп мүәллимләр дүзкүн һәрәкәт едирләр. Лакин елә бирләшмәләр дә вар ки, онларда тәрәфләр арасына дахил олан башга сөзләри бирләшмәдән ајырмаг мүмкүн дејилдир. Мәсәлән: Колхозун тарла бригадири јарышда ирәлидә кедир.

Бу дејиләнләрдән вә мисаллардан белә нәтичә чыхармаг олар ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри чүмлә үзвү оларкән тәрәфләри арасына дахил олмуш сөзләр бирләшмәнин икинчи тәрәфинин тә'јини олдугда бирләшмәдән ајры көтүрүлүр (бах: совхозун чалышган фәһләләри, мәктәбин ә'лачы шакирдләрини), тә'јин олмајыб, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими чыхыш етдикдә исә бирләшмә илә бирликдә көтүрүб, мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик олур (бах: колхозун тарла дүшәркәси).

Бирләшән тәрәфләрин бир вә ја бир нечә сөздән ибарәт олмасына тез-тез раст кәлмәк олур. Лакин дәрсликдә бу барәдә мә'лумат олмадығындан, мүәллимләрин чоху бу мәсәләнин үстүндән өтүрләр. Мәс.: 1) Солмазын китабы, гәләми вә дәфтәри вардыр. 2) Һәсәнин, Камалын вә Расимин арзусу

јеринә јетирилди. 3) Колхозларын, совхозларын тракторлары, автомашынлары әкинә һазыр вәзијјәтдә олмалыдыр, кими чүмләләрин биринчисиндә бир биринчи тәрәф вә бир нечә икинчи тәрәф, икинчисиндә бир нечә биринчи тәрәф вә бир икинчи тәрәф, үчүнчүсүндә бир нечә биринчи тәрәф вә бир нечә икинчи тәрәф вардыр. Бу мәсәлә шакирдләрә изаһ едилмәдикдә, онлар һәмин тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмлә үзвү олмасыны изаһ едәркән ја инамсыз һәрәкәт едирләр, ја да тамамилә сәһвә јол верирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри изаһ едиләркән онун тәрәфләринин бир нечә сөзлә ифадә олунмасы һаггында да мә'лумат верилмәлидир. Бу, ејни заманда һәмчинс үзвләрин кәләчәкдә изаһы үчүн бир нечә нөв һазырлыг олур. Бу фикримизи тәсдиг етмәк үчүн дәрсликдә һәмчинс үзвләрә аид верилмиш мисаллардан бирини хатырлајаг: «Фирузә Зүлејханын, Балаханым халанын отагларыны... көстәрди. (бах: сәһ. 68. 1960-чы ил.).

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин бир нечә I тәрәфи олдугда јијәлик һал шәкилчиси вә бир нечә II тәрәфи олдугда исә нисбәт шәкилчиси ихтисар едилә билир. Дәрслијин 74-чү сәһифәсиндә һәмчинс үзвләрдән данышыларкән белә јазылмышдыр: «Мүрәккәб мүбтәда олан һәмчинс үзвләр III нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән ибарәт олараг, бирләшмәдә тәкрар едилән тәрәфин шәкилчиси ихтисар едилә биләр».

Бурадан белә анлашылыр ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләрини кечәркән шәкилчиләрин ихтисар олунуб-олунмамасыны хатырлатмаг вә һәр икисинин орфографик гајдаја ујғун олдуғуну демәк лазымдыр. (Низами, Фүзули вә Ахундовун әсәрләрини; Низаминин, Фүзулинин вә Ахундовун әсәрләрини).

Шакирдләр чох вахт бирләшмәнин тәрәфләринә аид тәкбәтәк суаллар вердикләри үчүн сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш чүмлә үзвләрини мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу мөвзу тәдрис едиләркән тәрәфләрин һансы нитг һиссәси илә ифадәсини мүәјјәнләшдирмәк вә шәкилчини ашкар етмәк мәгсәди илә тәрәфләрә аид тәкбәтәк суал верилир. Мәсәлән, Солмазын китабы бирләшмәсинин тәрәфләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн кимин? нәји? суалларындан, ағачын будағы бирләшмәсинин тәрәфләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн нәјин? нәји? суалларындан, Шаһинин гардашы бирләшмәсинин тәрәфләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн кимин? нәји? суалларындан, ә'лачыларын беши бирләшмәсинин тәрәфләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн кимин? нечәси? суалларындан вә с. истифадә олунур. Лакин бу бирләшмәләр чүмлә үзвү кими

ишләндикдә исә икисинә бирликдә аид олдуғу чүмлә үзвүнүн суалларындан бири верилир. Мәсәлән: Солмазың китабы мәндәдир чүмләсиндәки Солмазын китабы бирләшмәсинин мүбтәда олдуғуну билмәк үчүн нә? суалы верилир; Сынан ағачын будағыдыр чүмләсиндәки ағачын будағыдыр бирләшмәсинин хәбәр олдуғуну билмәк үчүн нәдир? суалы верилир. Шаһинин гардашыны института гәбул етдиләр чүмләсиндәки Шаһинин гардашыны бирләшмәсинин тамамлыг олдуғуну билмәк үчүн кими? суалы верилир вә с. Бу бирләшмәләрин тәрәфләринә аид верилән суалларла тәрәфләр бирликдә чүмлә үзвү кими чыхыш етдикдә верилән суаллар мүгајисә едилсә фәрги ајдынлашар. Бурада әсас мәсәлә шакирдләрин һәр ики нөв суаллардан истифадә етмәсинә наил олмагдыр ки, онлар бирләшмәнин тәрәфләринин нитг һиссәләри илә ифадәсини мүәјјәнләшдирәркән тәрәфләрә аид ајрыча суал вермәји вә чүмлә үзвү олмасыны мүәјјәнләшдирәркән тәрәфләрә аид бирликдә бир суал вермәји бачарсынлар. Јә'ни шакирдләрә дејилдикдә ки, Солмазын китабы мәндәдир чүмләсиндәки үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсини тап, һансы нитг һиссәси илә ифадә олундуғуну вә чүмләнин һансы үзвүнү тәмсил етдијини мүәјјәнләшдир, онлар чәтинлик чәкмәдән чаваб версинләр ки, Солмаз ким? китаб исә нә? суалына чаваб верән исимдир, икиси бирликдә нә? суалына чаваб верән мүбтәдадыр. Изаһат белә апарылмадыгда шакирдләрин чох вахт һәмин бирләшмәнин чүмлә үзвү олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн вердикләри суаллар дүз олмур. Мәс.: Солмазын китабы мәндәдир чүмләсиндәки Солмазын китабы бирләшмәсинин һансы чүмлә үзвүнү тәмсил етдијини тапмаг үчүн кимин китабы мәндәдир суалыны верирләр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри икиси бирликдә көтүрүлдүкдә адлыг һалда олур, суал да икинчи тәрәфлә әлагәдар верилир: Солмазын китабы (нә?), мәктәбин гаршысы (һара?), Шаһинин гардашы (ким?).

Бә'зән бирләшмәнин икинчи тәрәфи сај олдугда биринчи тәрәф һәм јијәлик һал, һәм дә чыхышлыг һал шәкилчисини гәбул едә билир. Бу мәсәлә дәрсликдә гејд едилмишдир. Лакин бунун тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында илк мә'луматда сөјләнмиш тә'рифә (Биринчи тәрәф јијәлик һал, икинчи тәрәф нисбәт шәкилчиси гәбул едиб-етмәмәсинә көрә тә'јини сөз бирләшмәләринин 3 нөвү вардыр), еләчә дә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид сөјләдикләри тә'рифә (биринчи тәрәфи јијәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәфи нисбәт шәкилчиси илә дүзәлән бирләшмәләрә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри дејилир) ујғун олмадығы нәзәрә алынмамышдыр. Фикримизчә шакирдләрин раст кәлдикләри тәләбәләрдән беши, бригадалардан икиси, мүәллимләрдән бири, пионерләрдән үчү вә с. кими бирләшмәләрин үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси олмасыны вә чүмләдәки ролуну изаһ едәркән демәк лазымдыр ки, тә'јини сөз бирләшмәләри әсасән јијәлик һал вә нисбәт шәкилчиләринин олуб-олмамасы илә мүәјјәнләшир. Бирләшмәнин икинчи тәрәфи сај олдугда биринчи тәрәфи һәм јијәлик, һәм дә чыхышлыг һалда јазмаг олар ки, бу да орфографијанын тәләбинә тамамилә ујғундур. Мәсәлән: тәләбәләрин беши вә тәләбәләрдән беши демәк вә јазмаг олар ки, бунларын һәр икиси үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир.

Дилимиздә јалныз икинчи тәрәфин иштиракы илә ифадә олунан үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри вар ки, бу һагда дәрсликдә мә'лумат верилмәмишдир. Елә она көрәдир ки, мүәллимләр бу барәдә мә'лумат вермәдикдә вә шакирдләр чүмләдә биртәрәфли бирләшмәјә раст кәлдикдә ону мүәјјәнләшдирә билмирләр. Бизчә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсини изаһ едәркән, чүмләләрдән истифадә олунмагла икинчи тәрәфи тапмаг вә онун аид олдуғу биринчи тәрәфи мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин үчүнчү саатында чалышма апарылыр. Чалышмадан мәгсәд үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид билији әмәли сурәтдә мөһкәмләндирмәкдир. Бунун үчүн дәрсин илк мәрһәләсиндә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггында верилмиш билик үмуми сорғу илә тәкрарланыр, икинчи мәрһәләдә исә әмәли иш апарылыр. Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә аид ирәлики дәрсләрдә верилмиш билик тәкрарланыб мөһкәмләндирилир. Лакин бу мөвзунун өјрәдилмәси бунунла битмәмәлидир, сонракы мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар мәсәләләр јери кәлдикчә тәкрарланыб јада салынмалыдыр.

Мәсәлән: чүмлә үзвләри адлыг чүмләләр изаһ едиләркән үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри һаггындакы мә'лумат јада салынмалы вә әлагәли чәһәтләр изаһ едилмәлидир.

Илјас **БАЈРАМОВ.**

РУС МӘКТӘБЛӘРИНИН IV СИНФИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАНЧА ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫ ЗӘНКИНЛӘШДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә иш рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин әсас һәлгәсини тәшкил едир.

«Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт тәдриси програмы»нда көстәрилдији кими, республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә әсас мәгсәд шакирдләрә мүәјјән оху, јазы вәрдишләри ашыламагла бәрабәр, онларын шифаһи нитгини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси шакирдләрдә һәмин дилдә данышыланы баша дүшмәк вә өз фикрини ифадә етмәк үчүн рабитәли нитг сөјләмәк вәрдишләри ашыламалыдыр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн биринчи нөвбәдә шакирдләрин лүғәт еһтијаты зәнкинләшдирилмәлидир. Лүғәт елә бир бүнөврә, елә бир әсасдыр ки, дили анчаг бу әсас үзәриндә өјрәнмәк мүмкүндүр. Лүғәт еһтијаты дилин тәбии материалыдыр, бунсуз дил мөвчуд ола билмәз. Һәр бир дил анчаг «тикинти материалы» олан сөзләр әсасында үнсијјәт васитәси олмаг ролуну ојнаја билир. Буна көрәдир ки, умумијјәтлә бүтүн дилләрин тәдрисиндә олдуғу кими, рус мәктәбләриндә үмумтәһсил фәнләриндән бири кими өјрәнилән Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә дә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә иш тә'лим просесинин әсас мәрһәләсини тәшкил етмәлидир.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә апарылан иши дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мүәллим, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин һәмин вахта гәдәр өјрәнмиш олдуғу сөзләри нәзәрә алмалы, јени сөзләрин изаһы заманы онлардан истифадә етмәлидир. Јени сөзләр шакирдләрә тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, ифадә, чүмлә вә ја мәтн дахилиндә өјрәдилмәлидир. Лүғәт үзәриндә иш апараркән, мүәллим програмын тәләбини рәһбәр тутмалы, IV синиф үчүн мүәјјән едилмиш лүғәт минимумунун јеринә јетирилмәси үчүн

мүхтәлиф үсул вә васитәләрдән бачарыгла истифадә етмәлидир.

I. Лүғәт минимумуна верилән програм тәләби. Програмда көстәрилир ки, IV синифдә шакирдләрә 350 јени сөз өјрәдилмәлидир. Бу сөзләр сырасына исә анчаг сөзләрин дәјишилмәмиш формасы дахил едилмәлидир. Башга сөзлә десәк, шакирдләрә 350 јени лексик ваһид өјрәдилмәли, сөзүн дәјишилмиш формасы һәмин һәчми тамамламагда јени бир сөз һесаб едилмәмәлидир. Көстәрилән һәчми тамамламаг үчүн сөзүн анчаг илк лексик формасы һесаба алынмалыдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзрә ишә верилән тәләб консентрик принсипә әсасланыр. Мәсәлән, рус мәктәбләринин III синфиндә Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә иш апармаг үчүн ашағыда көстәрилән мөвзулар мүәјјән едилмишдир ки, лүғәт үзрә иш дә әсасән бу мөвзулар әтрафында апарылмалыдыр. Тәдрис ләвазиматы, синифдә, мәктәб, палтар, бәдән үзвләри, аилә, мәктәб коллективләри, ев шејләри, мәктәбин һәјәти, ев һејванлары, вәһши һејванлар, гушлар вә с. IV синифдә лүғәт үзәриндә иш апараркән, һәмин мөвзулардан истифадә олунур, лакин һәмин мөвзуја дахил едилән сөзләрин мигдары кенишләндирилир, III синифдә һәмин мөвзу әсасында өјрәнилмиш сөзләр нәзәрә алынараг, онлардан әлавә һәмин мөвзу әтрафында јени сөзләр өјрәдилир. Дејәк ки, «Аилә» мөвзусу һәм III, һәм дә IV синифдә кечилир. Әкәр III синифдә бу мөвзу әтрафында шакирдләрә ата, ана, оғлан, гыз, гардаш, бачы сөзләри өјрәдилмишсә, IV синифдә һәмин мөвзуја дахил олан сөзләр кенишләндириләрәк нәнә, баба, нәвә, дајы, әми, хала, биби вә с. сөзләр өјрәдилир.

Шакирдләрин лүғәт минимумуна верилән програм тәләбләриндән бири дә өјрәнилән сөзләрин мөһкәм мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Сөзләрин мөһкәм мәнимсәнилмәси исә о демәкдир ки, шакирд:

а) өјрәнилмиш сөзүн лүғәви мә'насыны һәм контекстдә, һәм дә контекст харичиндә мүәјјән едә билир; б) ана дилиндә һәмин сөзүн гаршылығыны тапыр; в) өјрәнилмиш сөзләрдән ибарәт ифадә вә чүмләләр дүзәлтмәји бачарыр.

II. Лүғәт минимумунун тәркиби. Рус мәктәбләринин IV синфиндә шакирдләрин азәрбајчанча лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн ишин сәмәрәли тәшкилиндә әһәмијјәтли мәсәләләрдән бири дә һәмин синиф үзрә лүғәт минимумунун тәркибини кејфијјәтчә мүәјјән етмәкдән ибарәтдир.

Рус ушагларында Азәрбајчан дили үзрә һансы сөзләрдән ибарәт олан лүғәт еһтијаты јарадылмалыдыр? Елә сөзләрдән ибарәт олан лүғәт еһтијаты јарадылмалыдыр ки, онлар кәләчәкдә рус ушагларына азәрбајчанча садә фикир сөјләмәк вә һәмин дилдә данышманы баша дүшмәји, ејни заманда бизи әһатә едән мүһитин мүхтәлиф һадисәләрини Азәрбајчан дилиндә ифадә етмәк имканы верә билсин.

Програмда көстәрилдији кими, ибтидаи мәктәби битирән рус ушағы тәхминән 700—800 Азәрбајчан сөзү өјрәнмәлидир. Бу сөзләр исә елә сөзләр олмалыдыр ки, шакирдә азәрбајчанча данышыланы баша дүшмәк имканы вермәклә бәрабәр, һәм дә онларын әмәли нитг вәрдишләринә јијәләнмәләрини тә'мин етмиш олсун.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатына дахил едиләчәк сөзләрин сечилмәсиндә Бакынын 53 нөмрәли рус мәктәбиндә Азәрбајчан дили дәрси дејән У. Ағајеванын тәчрүбәси диггәти чәлб едир. У. Ағајеванын иш тәчрүбәси көстәрир ки, о, сөзләрин сечилмәсиндә мөвзулара әсасланыр, јә'ни шакирдләрин лүғәт еһтијатыны мүәјјән мөвзулар әтрафында инкишаф етдирмәк принсипини әсас көтүрүр. Бу мөвзуларын мүәјјән едилмәсиндә о, програмын көстәришләрини рәһбәр тутур.

Лүғәт минимумунун тәркибчә мүәјјән едилмәсиндә әсас мәсәләләрдән бири, һансы нитг һиссәсиндән нә гәдәр сөз өјрәдиләчәјини габагчадан һесаба алмагдан ибарәтдир. У. Ағајева да өз ишиндә бу принсипә әсасланыр.

Ајдындыр ки, лексик чәһәтчә исимләр ән зәнкин нитг һиссәсидир. Бу зәнкинлик исә сөзсүз олараг, өз әксини шакирдләрин лүғәт минимумунда тапмалыдыр. Исимләр шакирдин фәал сөз еһтијатынын әсасыны тәшкил етмәлидир. Она көрә дә сөзләрин мөвзу групуна әксәријјәт е'тибары илә исимләр дахил олунмалыдыр.

Тә'лимин бу дөврүндә шакирдләрин фәал сөз еһтијаты тәркибиндә әсас јерләрдән бирини дә сифәтләр тутмалыдыр. Бу сифәтләр исә әсасән әшјанын рәнкини, дадыны, өлчүсүнү вә харичи әламәтини билдирән сифәтләр олмалыдыр.

Сајлардан исә мүәллим шакирдләрин лүғәт минимуму тәркибинә елә сөзләр дахил етмәлидир ки, онларын васитәсилә шакирдләр 1.000-ә гәдәр сајмағы бачарсын. Мә'лумдур ки, 10-а гәдәр сајмаг III синифдә өјрәдилмишдир. IV синифдә исә мүәллим јуварлаг сајларын (ијирми, отуз, гырх, әлли, алтмыш, јетмиш, һәштад, доксан, јүз, мин) адларыны вә Азәрбајчан дилиндә сајма гајдасыны шакирдләрә өјрәдир. Мигдар сајларынын адларыны өјрәтдикдән сонра мүәллим сыра сајларынын дүзәлдилмәси һаггында шакирдләрә анлајыш вермәли, шакирдләрә мә'лум олан мигдар сајлары әсасында дүзәлдилмиш сыра сајлары илә онларын лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәлидир.

Әвәзликләрдән бир сырасы III синифдә өјрәдилмишдир. Мәсәлән, шәхс әвәзликләри—мән, сән, о, биз, сиз, онлар; ишарә әвәзликләри—бу, о; суал әвәзликләриндән ким? нә? һара? вә с. артыг шакирдләр билирләр. IV синифдә исә һәмин әвәзликләрә истинад едиләрәк, јијәлик әвәзликләри—мәним, сәнин, онун, бизим, сизин, онларын; тә'јини әвәзликләр—өз, бүтүн; гејри-мүәјјән әвәзликләрдән кимсә, һәр ким, һеч ким вә с. шакирдләрин лүғәт минимумуна дахил олунмалыдыр.

Тә'лимин бу дөврүндә шакирдләрин лүғәт минимуму тәркибиндә әсас јерләрдән бирини дә фе'лләр тутмалыдыр. Бу дөвр үчүн шакирдләрин лүғәт минимумуна дахил едиләчәк фе'лләрин сечилмәсиндә еһтијатлы олмалы, шакирдләр тәрәфиндән анлашылмасы чәтин олан фе'лләрин бу минимум тәркибинә дахил олунмасына јол верилмәмәлидир. Бу дөврдә шакирдләрин лүғәт минимумунун тәркибинә дахил едилән фе'лләр, әсасән ушагларын синифдә, мәктәбдә, мәктәбјаны саһәдә, пионер дәстәләриндә, аиләдә вә с. көрдүкләри ишләрлә әлагәдар олан фе'лләрдән ибарәт олмалыдыр.

Бундан башга, шакирдләрдә рабитәли нитг сөјләмәк вәрдишләри ашыламаг вә бу нитгин бәдии емосионаллығыны тә'мин етмәк үчүн һабелә шакирдләрин бу дөвр лүғәт минимуму тәркибинә көмәкчи нитг һиссәләриндән олан гошма, бағлајычы, әдат вә нидалар да дахил едилмәлидир.

Беләликлә, дејиләнләри нәзәрә алараг, IV синифдә шакирдләрин лүғәт минимумуну нитг һиссәләри үзрә ашағыдакы кими мүәјјәнләшдирмәк олар.

1. Исимләр — 180—200
2. Сифәтләр — 30 —40
3. Сајлар — 15 — 20
4. Әвәзликләр — 15—20
5. Фе'лләр — 80 — 100
6. Зәрфләр — 10 — 15
7. Бағлајычылар —4—5
8. Гошмалар — 4 — 5
9. Әдатлар — 2 — 3
10. Нидалар — 2— 3.

Гејд етмәк лазымдыр ки, лүғәт минимумунун тәркибини кәмијјәт вә кејфијјәт е'тибары илә мүәјјән етмәклә иш гуртармыр. Әсас мәсәлә һәмин сөзләрин шакирдләрә өјрәдилмәси јолларыны көстәрмәкдән ибарәтдир.

Бакынын 18 вә 53 нөмрәли рус мәктәбләриндә апарылан тәчрүбәләр көстәрди ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзрә иш әсасән ашағыда көстәрилән истигамәтдә апарылмалыдыр:

1. Јени сөзләрин изаһы үзәриндә иш;

2. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси үзәриндә иш.

I. Јени сөзләрин изаһы үзәриндә иш. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири дә јени сөзләрин изаһ едилмәси үсулларыны мүәјјән етмәкдән ибарәтдир.

Мә'лумдур ки, конкрет әшјаны билдирән һәр бир јени сөзүн изаһы заманы әјани васитәдән — әшјанын өзүнү, моделини, шәклини көстәрмәкдән истифадә олунса, шакирдләр өјрәнiләчәк сөзүн лексик мә'насыны асанлыгла дәрк едәрләр. Мүчәррәд анлајышлар ифадә едән јени сөзләрин изаһы заманы исә мүәллим јери кәлдикчә һәм тәрчүмәјә, һәм дә ону шакирдин ана дилиндә ајдынлашдырмаг үсулуна мүрачиәт етмәлидир.

Тә'лимин илк мәрһәләләриндә јени сөзләрин изаһы заманы ады чәкилән әшјанын өзүнү көстәрмәк вә изаһаты әшја үзәриндә апармаг лазымдыр. Бә'зән јохлајычы васитә олараг, сөзүн лексик мә'насынын шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн гавранылдығыны мүәјјән етмәк үчүн ана дилиндән истифадә етмәк лазымдыр. Мәсәлән, мүәллим «тахта» сөзүнү изаһ етдикдән сонра «Буна рус дилиндә нә дејилир?»—дејә шакирдләрә мүрачиәт едир. Әкәр шакирдләр ана дилиндә ону дүзкүн адландырырларса, демәли, сөзүн лексик мә'насыны Азәрбајчан дилиндә дүзкүн баша дүшмүшләр. Јени сөзләрин изаһы заманы мүәллим мүмкүн гәдәр елә етмәлидир ки, сөзләрин дәрк олунмасында шакирдләрин ејни заманда һәм көрмә, һәм дә ешитмә гаврајышы иштирак етсин.

Әјанилик принсипи һәмчинин мүәјјән һәрәкәтин адларыны билдирән сөзләрин (фе'лләрин) изаһы заманы мүмкүн гәдәр онлара мувафиг олан һәрәкәтләрин нүмајиш етдирилмәсини тәләб едир. Мәсәлән, охујурам, јазырам, көтүрүрәм, ачырам, бағлајырам, галдырырам вә с. фе'лләрин изаһы заманы мүәллим синиф әшјаларынын — китаб, јазы тахтасы, гапы, парта вә с. көмәји илә лазыми һәрәкәтләри нүмајиш етдирир.

Јени сөзләрин изаһында истифадә олунан јарарлы васитәләрдән бири дә мә'лум **антоним** сөз әсасында мә'лум олмајан антоним сөзүн тапдырылмасыдыр. Мәсәлән, дејәк ки, **узун** сөзү шакирдләрә мә'лумдур. Шакирдләр бу сөзүн лексик мә'насыны билирләр. Һәмин сөзүн антоними олан **гыса** сөзүнүн

лексик мә'насыны һәлә билмирләр. Одур ки, мүәллим **гыса** сөзүнүн мә'насыны изаһ етмәк үчүн мүхтәлиф өлчүдә олан ики дәнә гәләм көтүрүр. Онлары бир-бири илә мугајисә едәрәк, бу гәләм **узундур,** бу гәләм исә **гысадыр** — дејә, **гыса** сөзүнүн **узун** сөзүнә әкс мә'на ифадә етдијини шакирдләрә ајдынлашдырыр. Бу јолла мүәллим һәмчинин шакирдләрә таныш олан **дост** сөзүнүн көмәји илә **дүшмән, ишыг** сөзүнүн көмәји илә **гаранлыг, бөјүк** сөзүнүн көмәји илә **кичик** сөзләрини вә с. изаһ едә биләр.

Шакирдләрә мә'лум олмајан јени сөзләрин изаһында башлыча васитәләрдән бири дә мә'лум **синоним** сөзүн көмәји илә онун мә'нача охшары олан башга сөзүн тапдырылмасыдыр. Мәсәлән, дејәк ки, «һәмишә» сөзүнү шакирдләр билирләр. Мүәллим һәмин сөзү Азәрбајчан дилиндә башга чүр нечә демәк мүмкүн олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн «Әли һәмишә дәрсини јахшы билир» чүмләсини тахтаја јазыр вә шакирдләрин нәзәрини «һәмишә» сөзүнә чәлб едәрәк, онлара белә суал верир: бурадакы **һәмишә** сөзүнү даһа нечә демәк олар? Мүәллимин көмәји илә шакирдләр мүәјјән едирләр ки, һәмин чүмләдә **һәмишә** сөзүнү **һәр вахт, һәр заман, һәр күн** вә с. кими сөзләрлә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Нәһајәт, јени сөзләрин изаһында истифадә олунан үсуллардан бири дә морфоложи тәһлил үсулудур. Бу үсулдан дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин изаһы заманы истифадә едилмәлидир. Мәсәлән, IV синфин дәрслијиндә колхозчу, мәктәбли, тракторчу, ә'лачы, көзлә, ишлә, һазырлаш вә с. кими онларча дүзәлтмә сөзләр верилмишдир. Белә сөзләри изаһ едәркән мүәллим онлары көк вә шәкилчиләринә ајырмалы, әввәл сөзүн илк лексик мә'насыны ајдынлашдырмалы, шәкилчи әлавә етдикдән сонра газанылан јени мә'нанын әввәлкиндән фәргини шакирдләрә өјрәтмәлидир. О, көстәрмәлидир ки, колхоз сөзү мүәјјән тәсәррүфат саһәсинин адыны билдирдији һалда, колхозчу сөзү бу тәсәррүфатда чалышан шәхси билдирир вә с.

Һәмчинин ади данышыгда чох ишләнән ајаггабы, палтарасан, әлүзјујан вә с. кими мүрәккәб сөзләр дә бу јолла изаһ олунмалыдыр.

II. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә мөһкәмләндирилмәси үзәриндә иш. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәк олар. Бу үсул вә васитәләр сырасына әсасән ашағыдакылар дахилдир:

1) мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр (синонимләр) үзәриндә иш;

2) экс мә'налы сөзләр (антонимләр) үзәриндә иш;

3) формача ејни, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләр үзәриндә иш;

4) верилмиш исимләрә мүмкүн олан сифәтләр әлавә етдирмәк үзәриндә иш;

5) верилмиш исимләри мүмкүн олан фе'лләрлә әлагәләндирмәк;

6) оху дәрсләри илә әлагәдар лүғәт үзәриндә иш.

Бунларын һәр бирини ајры-ајрылыгда изаһ едәк.

1. Мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр (синонимләр) үзәриндә иш. Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә мүхтәлиф иш үсулларындан истифадә олунур ки, онлардан бири дә мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр үзәриндә иш апармагдан ибарәтдир. Мә'нача јахын олан сөзләр үзәриндә иш апармаг шакирдләрә ејни әсас мәзмуна малик олан таныш сөз әсасында мүхтәлиф мә'на чаларлығына малик олан сөзләр өјрәтмәјә имкан верир, дикәр тәрәфдән дә шакирдләрин өз нитгини даһа дәгиг ифадә етмәси үчүн лазыми сөзләр сечмәсинә шәраит јарадыр.

2. Әкс мә'налы сөзләр (антонимләр) үзәриндә иш. Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдә мүвәффәгијјәтлә истифадә олунан иш үсулларындан бири дә экс мә'налы сөзләр (антонимләр) үзәриндә иш апармагдыр. Бу иш үсулу нәинки IV синифдә, һәтта тә'лимин биринчи илиндә дә јахшы нәтичәләр верир.

Тә'лимин биринчи илиндә (III синиф) ардычыл чалышмалар васитәсилә шакирдләрә нитгдә даһа чох ишләнән јахшы-пис, кечә-күндүз, ачы-ширин, бөјүк-кичик вә с. кими экс мә'налы сөзләр өјрәдилир. IV синифдә исә белә чалышмалар даһа да кенишләндирилир. Бу просес экс мә'налы сөзләри өјрәнмәкдән экс мә'налы чүмләләри өјрәнмәјә доғру инкишаф етдирилир.

Дәрсиндә мүшаһидә апардығымыз Бакынын 53 нөмрәли рус мәктәбинин Азәрбајчан дили мүәллими У. Ағајева бу үсулдан белә истифадә едир. О, синфи ики група бөлүр. Групун бири мүәјјән бир чүмлә сөјләјир. О бири груп исә һәмин чүмләдә ишләнмиш сөзләрдән биринә вә ја икисинә гаршы экс мә'на дашыјан сөзләрдән ибарәт чүмлә дүзәлдирләр. Мәсәлән, биринчи груп «Биз тәзә китаб алдыг» чүмләсини дејир, икинчи груп исә һәмин чүмләјә гаршы экс мә'на дашыјан «Биз көһнә китабымызы сатдыг» чүмләсини дүзәлдир.

Бундан сонра һәмин чүмләләр вә бунларда ишләнилмиш антоним сөзләр ашағыдакы шәкилдә тахтаја, һәмчинин шакирдләрин дәфтәрләринә јаздырылыр. Тәзә-көһнә. Биз тәзә китаб алдыг. Алдыг-сатдыг. Биз көһнә китабымызы сатдыг.

Беләликлә, шакирдләр һәмин чүмләләри дүзәлтмәклә дөрд антоним сөз (тәзә-көһнә, алдыг-сатдыг) өјрәнмиш олурлар.

3. Формача ејни, мә'нача мүхтәлиф сөзләр үзәриндә иш. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә нәзәри чәлб едән ишләрдән бири дә формача ејни сәсләнән, лакин мүхтәлиф мә'на дашыјан сөзләр үзәриндә иш апармагдыр. Белә сөзләр әсасән контекст васитәсилә өјрәдилир. Мүәллим ејни формаја, лакин мүхтәлиф мәзмуна малик олан сөзләрлә ишләнән чүмләләр јазыр вә шакирдләрин нәзәрини һәмин чүмләләрдә ишләнмиш ејни формалы сөзләрә чәлб едир. Шакирдләр ејни формалы сөзләри тапдыгдан сонра, онларын мүхтәлиф мә'налар дашыдығы ајдынлашдырылыр. Мәсәлән:

Јаз кәлди.	Гојун отлајыр.
Тапшырығы јаз.	Китабы чантаја гојун.

Һәмин чүмләләрдәки ејни формалы сөзләр мүәллимин көмәји илә контекстдән алынараг, ашағыдакы кими тахтада јаздырылыр.

Јаз-јаз.
Гојун-гојун.

Форма ејнилији мүәјјән едилдикдән сонра, онларын мүхтәлиф мә'на ифадә етмәләри изаһ едилир.

4. Верилмиш исимләрә мүмкүн олан сифәтләр әлавә етдирмәк. Рус ушагларынын нитгиндә мүшаһидә олунан мәһдуд чәһәтләрдән бири дә бу нитгин бәдиилик е'тибары илә јохсул олмасыдыр. Бу мәһдудлуғу арадан галдырмаг вә шакирдләрин нитгинин бәдии чәһәтдән зәнкин олмасыны тә'мин етмәк үчүн сифәтләр үзәриндә иш апармаг фајдалыдыр. Сифәтләр үзәриндә иш апармаг шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәклә бәрабәр, һәм дә онларын нитгинин бәдии чәһәтдән долғун олмасыны тә'мин едир.

Бу үсулла иш апараркән, мүәјјән исимләр верилир вә мүәллимин көмәји илә шакирдләр һәмин исмә мүмкүн олан сифәтләр әлавә едирләр. Мәсәлән, китаб — мараглы китаб, јахшы китаб, галын китаб, шәкилли китаб, тәзә китаб, көһнә китаб вә с.

5. Оху дәрсләри илә әлагәдар лүғәт үзәриндә иш. Оху дәрсләри заманы мүәллим өз ишини елә гурмалыдыр ки, бурада гаршыја чыхан һәр бир јени сөзү дүзкүн баша дүшмәк, охумаг, тәләффүз етмәк вә јазмағы өјрәтмәклә бәрабәр, һәмин сөзләрин шакирдләрин фәал лүғәт еһтијатына дахил олмасыны тә'мин етмиш олсун.

Оху дәрсләри үчүн елә мәтнләр сечилмәлидир ки, онун тәркибинә дахил олан сөзләрин чоху илк оху дәрсләриндә әјрәдилмиш олсун. Јердә галан јени сөзләрин бә'зиси мәтн охунана кими, бә'зиләри оху просесиндә, бә'зиләри исә мәтнин охунулмасындан сонра изаһ олуна биләр.

Оху гуртардыгдан сонра мүәллим синфи јохламалы, мәтндә ишләдилмиш олан јени сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини мүәјјән етмәлидир. Әкәр јахшы мәнимсәнилмәмиш сөзләр вардырса, охудан сонра мүәллим һәмин сөзләри јенидән изаһ етмәлидир.

Ајдындыр ки, јени сөзләрин изаһында әјани васитәдән— әшјанын өзүнү, моделини, шәклини көстәрмәклә истифадә едилир. Одур ки, мәтндә олан вә конкрет анлајышлары ифадә едән јени сөзләрин изаһы әсасән охудан әввәл апарылмалыдыр. Чүнки оху просесиндә әшјанын өзүнү, моделини вә ја шәклини шакирдләрә көстәрмәк онларын диггәтини охунулан мәтндән јајындыра биләр. Беләликлә дә дүзкүн оху вәрдишләри ашыламаг мәсәләси көлкәдә галар.

Рус мәктәбләринин IV синфиндә дәрс дејән мүәллимләр шакирдләрин азәрбајчанча лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн јери кәлдикчә јухарыда көстәрилән јоллардан истифадә етмәлидирләр.

Шүкүр СЕЈФУЛЛАЈЕВ,
Имишли рајону, онбириллик мәктәбин мүәллими.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ БӘ'ЗИ МҮСБӘТ КЕЈФИЈЈӘТЛӘРИН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Сов.ИКП XXII гурултајы халгымызын гаршысында мөһтәшәм коммунизм чәмијјәти гурмаг кими мүһүм вәзифә гојмушдур. Бу вәзифәни јеринә јетирмәкдән өтрү, партијамызын јени Програмында көстәрилдији кими, коммунизмин әсас мадди-техники базасыны јаратмагла бәрабәр бу чәмијјәт үчүн һәртәрәфли инкишаф етмиш ағыллы, бачарыглы, ишкүзар кадрлар дәстәси јетишдирмәк дә тәләб едилир.

Халгымызын ишыглы коммунизм чәмијјәтиндә јашајачаг индики кәнч нәслинин һәмин чәмијјәт үчүн лајагәтли вәтәндашлар кими јетишмәсиндә, онларын вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, һуманизм вә әмәксевәрлик руһунда тәрбијә едилмәсиндә јенијетмәләрин тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олан биз мүәллимләрин үзәринә дә чох чидди вә мәс'улијјәтли вәзифә дүшүр.

Мә'лум олдуғу үзрә, әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис едилән бәдии әсәрләрин, шакирдләрә елми-нәзәри биликләр верилмәси илә бәрабәр, коммунист әхлагы ашыламаг чәһәтдән дә мисилсиз әһәмијјәти вардыр. Она көрә дә мән орта мәктәб дәрсликләриндә верилмиш һәр һансы бир әсәри тәдрис едәркән, орадакы мәзмун вә идеја мәсәләләринә диггәт јетирмәклә јанашы, һәмин әсәрдәки әсас мүсбәт гәһрәманын шакирдләрә һансы чәһәтдән нүмунә ола билмәси, онларда һансы нәчиб хүсусијјәти тәрбијә едә билмәси мәсәләсинә дә чидди фикир верирәм.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәси олан «Короғлу» дастаныны, М. Горкинин «Ана» романыны, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини», «Алмаз», «1905-чи илдә» пјесләрини, С. Вурғунун «Вагиф» мәнзум драмыны, С. Рәһимовун «Меһман» повестини кечәркән, шакирдләрә гәһрәманлыг, мүбаризлик, дөјүшкәнлик, намуслулуг, горхмазлыг, ирадәли олмаг, өзүнә инам

кими хүсусиjjәтләр ашыламагда мүәллимин әлиндә көзәл имканлар вардыр.

Бундан өтрү һәмин әсәрләрин әсас гәһрәманлары олан Короғлу, Павел Власов, Еjваз, Елхан, Алмаз, Вагиф, Меһман сурәтләринин сәчиjjәсиндәки башлыча мүсбәт кеjфиjjәтләри шакирдләрә ачыб изаһ етмәк лазымдыр ки, онларда һәмин сурәтләрә гаршы мәһәббәт һисси оjансын. Белә олдугда шакирдләр истәр-истәмәз өзләрини көстәрдиjимиз мүсбәт сурәтләрә бәнзәтмәjә чалышыр вә беләликлә дә, онларда јухарыда садаладығымыз мүсбәт кеjфиjjәтләр тәрбиjә олунур. Мәсәлән, «1905-чи илдә» әсәринин гәһрәманы Еjваздан данышаркән көстәрмәк лазымдыр ки, о, зәһмәткеш халг күтләләринин азадлығы уғрунда капитализмә гаршы мүбаризә апаран бир ингилабчыдыр. Еjваз ингилаби мүбаризәнин маһиjjәтини дәриндән дәрк едир, она бүтүн варлығы илә бағланыр. Бу јолда ишкәнчә, әзаб-әзиjjәт, өлүм онун үчүн зәррәчә горхулу деjилдир. О, әксингилаби гүввәләр тәрәфиндән е'дама мәһкум едиләркән дә һеч бир шеjдән чәкинмир, өлүмүн көзләринин ичинә дик бахыр, гудурған чар чәлладларыны лә'нәтләрлә дамғалаjыр. Еjвазын бу чүр һәрәкәт етмәсинә сәбәб онун тутдуғу јолун доғрулуғуна үрәкдән инанмасы, мүбаризәдә ардычыл олмасы вә горхмазлығыдыр. О өлүр, лакин ишинә, мүбаризәсинә садиг галыр, мәгсәдиндән дөнмүр. Бу исә, инсанлығын ән әсас сифәтләриндән биридир. Әсил инсан одур ки, ишиндә, мүбаризәсиндә дөнмәз вә ардычыл олсун, чәтинликләрдән горхмасын, халг јолунда, Вәтән јолунда, ичтимаиjjәтин мәнафеjи јолунда, јери кәлдикдә, чанындан кечмәjә белә һазыр олсун. Еjваз да мәһз бу чүр инсанлардандыр. О, мәнсуб олдуғу синфин, јохсул һәjат сүрән фәһләләрин азадлығы јолунда чаныны гурбан верир.

Бу изаһатдан сонра шакирдләр Еjвазын шәхсиjjәтиндәки һәгиги инсани кеjфиjjәтләри дәрк едир, ону севир вә шүбһәсиз, һәjатда онун кими шәрәфли өмүр сүрмәjи арзу едирләр.

Халг шаири С. Вурғунун «Вагиф» пјесини тәдрис едәркән мән шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм һисләринин тәрбиjә едилмәсинә чидди диггәт јетирирәм. Әсәрин баш гәһрәманы Вагифин инсанпәрвәр, халгыны вә Вәтәнини севән бир инсан олмасыны әсәрдән уjғун мисаллар кәтирмәклә изаһ едиб көстәрирәм ки, Вагиф инсаны һәjатда ән гиjмәтли бир шеj һесаб едир. Она көрә дә о өзүнүн сараjда фираван, һәр бир еһтиjачдан гаjғысыз јашамасына бахмаjараг, даим халгла бағлы олур, зәһмәткеш күтләләр вә онларын ағыр һәjаты барәдә дүшүнүр, бу саһәдә хеjирли бир тәдбир көрмәjи хандан тәләб едир. Вагиф истәjир ки, халг мә'нәви чәһәтдән азад јашасын, мәктәбләр вә мәдрәсәләр ачылсын, балалар гуш кими сәс-сәсә версинләр, о да бунлары көрсүн, үрәjи ачылсын.

Әлбәттә, сараjда вәзирлик едән, гаjғысыз һәjат сүрән Вагиф башга сараj адамлары кими бүтүн бунлар барәдә дүшүнмәjә дә биләрди. Лакин тәмиз вичдан, Вәтән вә халг мәһәббәти, сараj адамларынын боллуг вә исрафчылыг ичәрисиндә кечән һәjаты илә јохсул кәндлиләрин сәфаләт вә дilәнчиликдән ибарәт ачыначаглы һәjатынын тәшкил етдиjи дөзүлмәз тәзад ону, истәр-истәмәз, мәншә е'тибары илә мәнсуб олдуғу синфин — әзиләнләрин тәрәфиндә дурмаға мәчбур едир.

Вагиф сараjда јашаса да һәмишә халгла бағлы олур, халгла бирликдә нәфәс алыр, өзүнү халгын нүмаjәндәси кими апарыр, онун Гурбан кишиjә дедиjи:

«Јох, јох, Гурбан әми, мәнә дүнјада
Бу елләр, обалар күлзар көрүнүр.
Көзүм көзүнүздән узаг олса да,
Көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр»—

сөзләри буну ајдын сүбут едир.

Бүтүн бунлардан башга Вагифин Иран һөкмдары гәддар вә гәсбкар Гачара бәсләдиjи нифрәти, она вердиjи кәскин вә өлдүрүчү чаваблары, өлүмә мәһкум едилдикдә белә бу зүлмкара боjун әjмәдиjини, халгын Елдар кими икид оғулларыны мүбаризәjә руһландырдығыны шакирдләрә хатырлатмагла бу бөjүк шаирин Вәтәнә олан сонсуз мәһәббәтини, онун мәғрурлуғуну вә әjилмәзлиjини дә изаһ едирәм.

Мә'лумдур ки, шакирдләри намуслулуг, доғручулуг, ичтимаи мәнафеjи шәхси мәнафедән үстүн тутмаг руһунда тәрбиjә етмәк бизим педагожи фәалиjjәтимизин әсасыны тәшкил едир. Халг јазычысы С. Рәһимовун XI синифдә тәдрис едилән «Меһман» повестиндәки Меһман сурәти бу чәһәтдән ән дәjәрли васитәдир.

Мән бу әсәри кечәркән шакирдләрдә мәһз јухарыда көстәрдиjим хүсусиjjәтләри тәрбиjә етмәjә хүсуси сә'ј көстәрирәм. Онлара баша салырам ки, вичдани сафлыг һәjатда һәр шеjдән үстүндүр.

Јохсуллуг, ағыр зәһмәтлә јашамаг, шикәстлиjә дүчар олмаг инсан үчүн башлыча бәла вә еjиб деjилдир. Әсил еjиб һәгигәт јолуну азмаг, пис әмәлләрә гошулмаг, бүллур кими саф, шәффаф, тәмиз олмасы тәләб едилән вичданы ләкәләмәкдир. Вичданын саф вә тәмиз олмасындан өтрү намуслу вә доғручу олмаг, шәрәфли өмүр сүрмәк лазымдыр.

Меһман, ишләдиjи раjонда Камилов, Муртузов, Галошлу адам кими мәнфәәтпәрәст, рүшвәтхор, сосиалист гануннчулуғуну позан бүрократлара она көрә галәбә чалыр ки, мә'нәви

чәһәтдән тәмиздир, виҹданы пак вә ләкәсиздир, партијамызын вә һөкумәтимизин тәҹрүбәдә сынагдан чыхардығы ајдын јолларла һәрәкәт едир.

Ахырда Меһман сурәти һаггындакы сөһбәтимә белә нәтиҹә вурурам ки, иҹтимаи мәнафеји шәхси мәнафедән үстүн тутмаг, намуслу һәјат сүрмәк, вәтәнпәрвәр олмаг һәр бир инсанын нәҹиб хүсусијјәтләриндән олмалыдыр.

Бөјүмәкдә олан ҝәнҹ нәсли ирадәли, дәјанәтли, мүбаризәдә ардычыл олмаг руһунда тәрбијә етмәк, онлары коммунизм ҹәмијјәти үчүн мәтин вә јенилмәз инсанлар кими јетишдирмәк индики дөврүн тәләб етдији ән мүһүм мәсәләдир.

X синифдә Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз» пјесини кечән әдәбијјат мүәллими бу саһәдә бөјүк имканлара маликдир. Буна ҝөрә дә «Алмаз» пјесини кечәркән мән әсәрин тәблиғ етдији тәрбијәви ҹәһәтләрә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Алмазын мәрд, мүбариз, горхмаз, ирадәли олмасыны, халг мәнафејини шәхси сәадәтдән үстүн тутмасыны, чәтинликләрдән горхуб ваһимәјә дүшмәмәсини, башладығы бөјүк ишин ҝәләҹәјинә дәриндән инаныб, ону ахыра гәдәр давам етдирмәсини изаһ едир, бунларла әлагәдар әсәрдән епизодлар данышырам.

Алмаз сурәти һаггындакы изаһатымы бу сөзләрлә гуртарырам ки, о, јә'ни Алмаз һагг иш уғрунда мүбаризә апарырды. Һагг иш исә мәғлубедилмәздир. Елә буна ҝөрә дә Алмаз сајҹа чох олан дүшмәнләринә гәләбә чалыр.

Јухарыда ҝөстәрдијим сурәтләр барәдәки данышығымын шакирдләрә нә ҹүр тә'сир бағышладығыны билмәк үчүн һәр дәрсин сонунда онлара «Ејвазын јериндә олсајдыныз, нә ҹүр һәрәкәт едәрдиниз?», «Вагиф сурәтиндәки һансы хүсусијјәти кејфијјәтләр һансылардыр?», «Алмазын дүшмәнләринә гәләбә чалмасынын әсас сәбәбләри нәдир?» кими суалларла мүраҹиәт едир вә шакирдләрин шәхси мүлаһизәләрини әкс етдирән мүхтәлиф ҹаваблар алырам.

Бу суал-ҹаваб һәмин мүсбәт гәһрәманларын шакирдләрдә мүбаризлик, никбинлик, вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, намуслулуг, ирадәли олмаг кими мүсбәт кејфијјәтләрин ашыланмасы саһәсиндәки тә'сирини даһа да гүввәтләндирир, онларын коммунизм әхлагы руһунда тәрбијә едилмәси ишинә мүсбәт тә'сир ҝөстәрир.

Әлибала ӘЛИЈЕВ,
Әзизбәјов рајонундакы 38 нөмрәли
мәктәбин мүәллими.

ӘРУЗ ВӘЗНИНДӘ КЕЧИЛӘН ШЕ'РЛӘРИН ВӘЗНИНИН ТӘДРИСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

Мәктәбләримиздә әдәбијјат нәзәријјәсинин, хүсусилә ше'рләрин вәзн ҹәһәтҹә өјрәдилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирдләримиздә дүзҝүн вә ифадәли оху вәрдишләри тәрбијә етмәк вә јаратмаг үчүн вәзнләри өјрәтмәјин, шүбһәсиз, әһәмијјәти бөјүкдүр.

Мә'лум олдуғу кими, орта мәктәбин «Әдәбијјат» програмында М. Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Б. Закир, С. Ә. Ширвани, Ә. Сабир кими классикләрин ше'рләринин өјрәдилмәсинә бөјүк јер верилмишдир. Мәсәлән, VI синифдә С. Ә. Ширванинин «Оғлума нәсиһәт» ше'рини, VII синифдә Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» сатирасыны, VIII синифдә М. Фүзулинин «Падшаһи-мүлк» гит'әсини, IX синифдә Һ. Ҹавидин «Мәс'уд вә Шәфигә» әсәрини тәдрис едәркән мүәллим: «һәмин әсәрләр әруз вәзниндә јазылмышдыр»,—сөјләмәклә гәтијјән кифајәтләнә билмәз. Белә ше'рләрин тәдриси заманы мүәллим һәмин әсәрләрин мөвзусу, формасы вә идејасы һаггында изаһат вермәклә јанашы, кечәҹәји ше'рләрин һансы вәзндә јазылдығыны, бу вәзнин башлыҹа хүсусијјәтләрини вә өлчүләрини дә шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәлидир. Хүсусән әруз вәзниндә јазылан ше'рләрин өјрәдилмәси мүәллимдән бөјүк баҹарыг вә һазырлыг тәләб едир. Чүнки һеҹа вәзнинә нисбәтән әруз вәзнинин хүсусијјәтләрини, онун бәһрләрини ајдынлашдырмаг вә мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн мүәллим кечәҹәји дәрсә һәртәрәфли һазырлашмалы, әлавә әдәбијјатдан сәмәрәли истифадә етмәлидир. Әруз вәзни һаггындакы изаһаты мүәллим V—VII синифләрдә, әлбәттә, нисбәтән садә шәкилдә вермәли, VIII—X синифләрдә исә верәҹәји мә'луматы кет-кедә даһа да ҝенишләндирмәлидир.

Бүтүн бу дејиләнләри нәзәрә алараг ајры-ајры синифләрдә әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләри тәдрис едәркән, әруз вәзни һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верир, кечәҹәјим ше'рин әруз вәзнинин һансы бәһриндә јазылдығыны вә бу бәһрин өлчүләрини һәр синфин билик сәвијјәсинә, шакирдлә-

рин јаш хүсусијјәтләринә мүвафиг шәкилдә изаһ едиб, баша салырам. Мәсәлән, VIII синифдә Фүзулинин «Пәришан һалын олдум...» мүрәббејини (дөрдлүјүнү) өјрәдәркән, шакирдләрә әввәлки синифләрдә әруз вәзни һаггында алдыглары нәзәри мә'луматы даһа да кенишләндирир вә изаһ едирәм ки, классик Азәрбајчан поезијасы ики вәзн—һеча вә әруз вәзнләри әсасында јараныб инкишаф етмишдир. Һеча вәзни Азәрбајчан ше'ринин милли вәзнидир. Һәлә јазылы әдәбијјат әмәлә кәлмәмишдән чох-чох габаг јаранмыш Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләриндән сајылан нәғмәләр, лајлалар, тапмачалар, бајатылар, гошмалар һеча вәзниндә јазылмышдыр. Адындан да мә'лум олдуғу кими, бу вәзндә һечаларын сајы әсас көтүрүлүр.

Ше'рин биринчи мисрасында нечә һеча варса, о бири мисраларында да ејни мигдарда һеча олмалыдыр. Мәсәлән:

Ашигәм, чәкәр чаным, = 7
Бу дәрди чәкәр чаным = 7
Нә һаггым вар, нә муздум, = 7
Бәјләрә нөкәр чаным. = 7

Һеча вәзниндә 3 һечалыдан башламыш та 16 һечалыја гәдәр ше'р тапырыг. Һеча вәзни Совет һакимијјәти илләриндә даһа да инкишаф етмиш, тәкмилләшиб јени кејфијјәтләр кәсб етмишдир.

Әруз вәзни исә вахты илә әрәб поезијасындан фарс поезијасына, сонралар исә Азәрбајчанын вә бир сыра Јахын Шәрг халгларынын ше'ринә кечмишдир. Әруз вәзни Азәрбајчан поезијасында о гәдәр кениш јајылмышдыр ки, һәтта Низами, вә Фүзули кими дүнја шөһрәтинә малик олан классикләримиз дә өз даһијанә әсәрләрини бу вәзндә јазмышлар. Фүзулидән сонра Азәрбајчанын бир сыра классик шаирләри бүтүн әсәрләрини вә јахуд әсәрләринин бөјүк бир һиссәсини әруз вәзниндә јазмышлар. Бу вәзн әсрләрдән бәридир һеча вәзни илә јанашы сурәтдә ишләнмиш, јазылы әдәбијјатымызын әсас вәзни олмуш, Азәрбајчан ше'ринин инкишафы илә әлагәдар олараг, дәјишиб зәнкинләшмишдир. Азәрбајчан шаирләри бу вәзни ана дилимизин гајда-ганунларына ујғунлашдырмышлар.

Совет Азәрбајчанынын Һ. Чавид, С. Вурғун, М. Мүшфиг, Ә. Ваһид, М. Сејидзадә кими шаирләри бу вәзндән бачарыгла истифадә едәрәк, бир чох гијмәтли әсәрләр јаратмышлар.

Әруз вәзни бир сыра хүсусијјәтләри илә һеча вәзниндән фәргләнир. Әкәр һеча вәзниндә јазылан ше'рләрдә һәр мисрада һечаларын сајча бәрабәр олмасы башлыча шәрт сајылырса, әксинә, әруз вәзни илә јазылмыш ше'рләрин мисраларындакы һечаларын ејни мигдарда олмасына дејил, узун вә гыса һечаларын нөвбәләшмәсинә әсасланыр. Мән өз фикрими шакирдләрә даһа ајдын баша салмаг үчүн јазы тахтасына бири һеча вәзниндә, дикәри исә әруз вәзниндә олан ики ше'р парчасы јазыр вә шакирдләрин диггәтини бунлара чәлб едирәм:

Намәрди өзүмә мән дост ејләдим, = 11
Јолунда чаныма чох гәсд ејләдим = 11
Сөјүддән бағ салдым, пејвәст ејләдим, = 11
Алмасын, һејвасын, нарын көрмәдим. = 11
(Ашыг Әләскәр)

Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб, = 10
Хассә, ол рус елминә талиб. = 10
Онлара еһтијачымыз чохдур, = 10
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур. = 10
(С. Ә. Ширвани)

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, биринчи ше'р һеча вәзниндә јазылдығы үчүн бүтүн мисраларда һечаларын сајы бәрабәрдир. Икинчи ше'р исә әруз вәзниндә јазылдығындан, бурада һәр мисрада һечаларын бәрабәр олмасы әсас шәрт кими көтүрүлмәмиш, әксинә, һәр мисрада узун вә гыса һечаларын (узун һечалар «———», гыса һечалар «—» ишарәләри илә көстәрилмишдир) бир-бирини изләмәси әсас көтүрүлмүшдүр. Бә'зән дә әруз вәзниндә бүтүн мисраларын һечасы бәрабәр олур.

Бу чүр һечалар әрәб әлифбасында узун вә гыса сәслиләрин олмасы илә әлагәдардыр. Мәсәлән, «алим», «чаһил», «рағиб», «талиб» кими сөзләрдә «а» сәси узун тәләффүз едилдији һалда, «нгилаб», «сәма», «фәза», «әса» кими сөзләрдә гыса тәләффүз едилир.

Буна мисал олараг Фүзулинин «Пәришан һалын олдум...» ше'рини көтүрәк.

Пәришан һалын олдум, сормадын һали-пәришаным,
Гәминдән дәрдә дүшдүм, гылмадын тәдбири-дәрманым.
Нә дерсән, рузикарым бөјләми кечсин, көзәл јарым!
Көзүм, чаным, әфәндим, севдијим, дөвләтли султаным!

Ше'рин нүмунәви охусу заманы шакирдләрә баша салырам ки, бу бәндә һалын, һали-пәришаным, дәрманым, јарым, чаным, султаным кими сөзләр вәзнин тәләбинә көрә ади данышыг шәклиндән фәргли олараг узадылараг (јә'ни һаалын, һаали-пәришаным, дәрмаанын, хааным, чааным, султааным шәклиндә) тәләффүз етмәлијик, әкәр биз һәмин сөзләри јазылдығы кими сөјләсәк, о заман вәзн позулар, ше'р өз аһәнк-

дарлығыны итирмиш олар. Ше'рин үчүнчү мисрасындакы «дерсән» сөзү исә «дејирсән» сөзүнүн гысалдылмыш вә тәһриф олунмуш шәклидир ки, буна да әдәбијјатда јүнкүллүк дејилир.

Ејни заманда биз бу ше'рин һәр мисрасында узун вә гыса һечаларын бир-бирини тә'гиб етдијини дә көрүрүк ки, бу гајда, ше'рин сонуна гәдәр ејни шәкилдә давам етдирилир. Бунунла да ше'рин һәр бир мисрасы бири-биринә бәрабәр мүәјјән һиссәләрә ајрылыр ки, бунлара бөлкүләр дејилир.

Әруз вәзниндә олан бөлкүләр һеча вәзниндә олан бөлкүләрдән фәрглидир. Белә ки, һеча вәзниндә сөзләр там сахланылдығы һалда, әруз вәзниндә парчалана биләр.

Һеча вәзниндә бөлкү:

1	2	3	4
Сәһәр-сәһәр	сејрә вардым	гызыл күлүн	јанағыны,
Ачды көнлүм	ширин-ширин	нәғмәли неј	додағыны.

(С. Вурғун).

Әруз вәзниндә бөлкү:

1	2	3	4
Пәришан һа-	лын олдум, сор	мадын һали	пәришаным,
Гәминдән дәр-	дә дүшдүм, гыл-	мадын тәдби-	ри дәрманым,

Демәли һеча вәзниндә сөзләр парчаланыр.

Һеча вәзнинин мүхтәлиф нөвләри олдуғу кими, әруз вәзнинин дә бир чох нөвү вардыр ки, бунлара бәһр (ше'р өлчүсү) дејилир.

«Пәришан һалын олдум...» мүрәббеси һәзәч бәһринин «Бүтөв һәзәч» адланан нөвүндә јазылмышдыр. V—IX синифләрдә әруз вәзниндә олан бүтүн ше'рләрин бәһрини бу өлчү илә мүәјјәнләшдирмәк, әлбәттә олмаз. Чүнки һәмин синифләрдә өјрәдилән ше'рләр билдијимиз кими әрузун мүхтәлиф бәһрләриндә јазылмышдыр. Буна көрә дә мән ајры-ајры синифләрдә әруз вәзниндә јазылан ше'рләри тәдрис едәркән, онларын һансы бәһрдә јазылдығыны вә һәмин бәһрин өлчүләрини гыса шәкилдә шакирдләримә өјрәдир, бунунла да онларда классик Азәрбајчан әдәбијјатына хүсуси мараг ојадыр, кечдијим ше'рләрин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн охунмасына диггәт јетирирәм. V—IX синифләрдә кечдијим ше'рләрин бәһрини вә өлчүләрини Азәрбајчан әрузунун мүхтәлиф бәһрләринә әсасән ашағыдакы шәкилдә мүәјјәнләшдирир вә групплара ајырырам.

1. Һәзәч бәһриндә олан ше'рләр: V синифдә Сабирин «Әкинчи», VI синифдә «Бакы фәһләләринә», IX синифдә «Сәбр ејлә», «Нә ишим вар?», «Јатмајын!» вә «Фәһлә» сатиралары, VII синифдә Фүзулинин «Мејвәләрин сөһбәти», VIII синифдә «Пәришан һалын олдум...», «Мәни чандан усандырдын...», «Лејли вә Мәчнун» поемасындан парчалар («Арајиши-сөһбәт елә, саги!» вә с. «Анасынын Лејлијә нәсиһәти»).

«Пәришан һалын олдум», «Мәни чандан усандырдын...» вә «Сәбр ејлә» ше'рләри һәзәч бәһринин «Дөрд бөлүмлү бүтөв һәзәч» адланан нөвүндә јазылмышдыр. Бу нөв «мәфаИлүн» сөзүнүн һәр мисрада дөрд дәфә тәкрары илә јарадылыр.

мәфаИлүн	мәфаИлүн	мәфаИлүн	мәфаИлүн
Мәни чандан	усандырдын,	чәфадән ја	р усанмазмы?
Фәләкләр јан	ды аһимдән,	мурадым шәм'и	јанмазмы?
Бәлаји-фәг	рә дүшдүн, ра	зы ол, бича	рә сәбр ејлә!
Үзүн олди	сә кәр күлфәт	јанында га	рә сәбр ејлә!

«МәфаИлүн» сөзүндән һәрфин вә ја һечанын атылмасы, јахуд она башга сөзләрин гошулмасы илә һәзәч бәһринин мүхтәлиф нөвләри јарадыла биләр. Сабирин «Әкинчи», «Бакы фәһләләринә», «Нә ишим вар?», «Јатмајын!» вә «Фәһлә» сатиралары һәзәч бәһринин «мәфУлү мәфаИлү мәфаИлү фәУлүн» өлчүсүндәдир.

мәф'Улү	мәфаИлү	мәфаИлү	фәУлүн
Мәзлумлуг	едиб башла	ма фәрјадә,	әкинчи!
Гојма ө	зүнү түлкү	лүјә, адә,	әкинчи!
Бу чәрхи	фәләк тәрси	нә дөвран е	дир инди.
Фәһлә дә	өзүн дахи	ли-инсан е	дир инди вә с.

Һəзəч бəһринин «Лejли вə Мəчнун» һəзəчи адланан нөвү дə вардыр ки, Низами вə Фүзулинин мəшһур «Лejли вə Мəчнун» поемалары, һəмчинин Фүзулинин «Мejвəлəрин сөһбəти» əсəри бу нөвдə јазылмышдыр. Бу нөвүн өлчүлəри, мəф'Улу мəфАилүн фəУлүндəн ибарəтдир.

мəф'Улу	мəфАилүн	фəУлүн
Арајиш	ши-сөһбəти еј	лə, саги!
Вер бадə.	мүрүввəт еј	лə, саги!
Дилдəн-ди	лə дүшдү бу	фəсанə,
Фаш олду	бу мачəра	чəһанə

(«Лejли вə Мəчнун»дан)

2. Рəмəл бəһриндə олан ше'рлəр: VII синифдə Сабирин «Нəдамəт вə шикајəт», IX синифдə «Бejнəлмилəл», «Нə јазым» вə «Сатырам» ше'рлəри, VIII синифдə А. С. Пушкинин А. Сəһһəт тəрəфиндəн тəрчүмə едилəн «Гафгаз» ше'ри, VIII синифдə Низаминин «Көрүнүр» рəдифли гəзəли, Фүзулинин «Падшаһи-мүлк...» гит'əси вə «Сөз» рəдифли гəзəли, Вагифин «Көрмəдим» мүхəммəси вə «Бах» рəдифли гəзəли, IX синифдə С. Ə. Ширванинин «Еј көнүл...» гəзəли.

«Падшаһи-мүлк...» гит'əси, «Сөз» гəзəли, «Көрмəдим» мүхəммəси, «Бах», «Еј көнүл..» гəзəллəри вə «Бejнəлмилəл» ше'ри əрузун рəмəл бəһриндə јазылмышдыр. Бу бəһрин өлчүлəри, фаилАтүн фаилАтүн, фаилАтүн фАилүндүр.

фаилАтүн	фаилАтүн	фаилАтүн	фАилүн
Пад шаһи	мүлк дина	рү дирəм рүш	вəт вериб,
Фəтһи-кишвəр	гылмаға еј	лəр мүһəјја	лəшкəри.
Хəлгə ағзын	сиррини һəр	дəм гылыр из	һар сөз,
Бү нə сирдир	ким, олур һəр	лəһзə јохдан	вар сөз.
Мəн чаһан мүл	күндə мүтлəг	доғру һалəт	көрмəдим,
Һəр нə көрдүм,	əјри көрдүм,	өзкə бабəт	көрмəдим вə с.

Рəмəл бəһринин əсас өлчүсү олан «фаилАтүн»үн «фəилАтүн»лə əвəз едилмəси вə јахуд она башга сөзүн гошулмасы нəтичəсиндə рəмəл бəһринин дикəр нөвлəри əмəлə кəтирилир. Бу чəһəтдəн Низаминин тəрчүмə олунмуш, Пушкинин «Гафгаз», «Көрүнүр» вə Сабирин, «Нə јазым» ше'ринин вəзнини тəһлил етдикдə, һəмин əсəрлəрин рəмəл бəһринин бешинчи нөвүндə олдуғуну мүəјјəнлəшдирə билəрик. Бу нөвүн өлчүлəри, фаилАтүн (фəилАтүн) фəилАтүн, фəилАтүн, фəилүн (фə'лүн)-дүр.

фаилАтүн (фəилАтүн)	фəилАтүн	фəилАтүн	фəилүн (фə'лүн)
Гафгаз алтым	дадыр əн мүд	һиш олан зир	вəдə мəн.
Тутмушам тəк	учурум гар	лы дағ үстүн	дə гəрəр
Көзүм ајдын,	көзүмə су	рəти-чанан	көрүнүр,
Мүшки-əнбəр	сачараг əт	рилə əфшан	көрүнүр.
Шаирəм чүн	ки вəзифəм	будур əш'а	р јазым.
Көрдүјүм ни	кү бəди еј	лəјим изһа	р јазым,

Рəмəл бəһринин алтынчы нөвү фəилАтүн фəилАтүн фəилүн өлчүсүндəдир. Сабирин «Нəдамəт вə шикајəт», «Сатырам» ше'рлəри бу нөвдə јазылмышдыр.

фəилАтүн	фəилАтүн	фəилүн
Чатлајыр, хан	бачы, гəмдəн	үрəјим,
Гавышыб лап	ачығымдан	күрəјим.
Молдајы, сал	мады ел дил	боғаза,
Ејби јох кəр	чи гојулдуг	лəчаза.

3. Хəфиф бəһриндə олан ше'рлəр: V синифдə А. Крыловун А. Сəһһəт тəрəфиндəн тəрчүмə олунмуш «Гурд вə гузу» тəмсили, С. Ə. Ширванинин «Əкинчи вə хан», «Газ вə дурна» мəнзум һекајəлəри, VI синифдə «Оғлума нəсиһəт», «IX синифдə» Гафгаз мүсəлманларына хитаб», «Көпəјə еһсан» ше'рлəри вə VI синифдə А. Сəһһəтин «Имтаһан» ше'ри.

Азəрбајчан поезијасында хəфиф бəһринин јалныз бир нөвү ишлəдилмишдир ки, бу нөвүн дə өлчүлəри фаилАтүн (фəилАтүн) мəфАилүн фəилүн (фə'лүн)дүр. Мəсəлəн:

фаилАтүн (фәилАтүн)	мәфАилүн	фәилүн (фә'лүн)
Чај гырағын	да гәфләтән	начар,
Бир гузу бир	күн олду гур	да дүчар.
Нәзмү тәрти	б илә отур	мушлар,
Имтаһанчын	сијаһи тут	мушлар.
Бир әкинчи	кедирди мәс	танә,
Јолда о рас	т кәлди бир	ханә.
Бир кәл ичрә	үзәрди бир	јекә газ,
Өзүнә фәх	р едиб узат	ды боғаз.
Чәфәр, еј ну	ри-дидеји	Сејјид!
Ғончеји-нөв	рәсидеји	Сејјид! вә с.

4. Мүчтәс бәһриндә олан ше'рләр: VIII синифдә Фүзулинин «Көрдүјүн көнлүм» гәзәли, IX синифдә Һ. Чавидин «Мәс'уд вә Шәфигә» ше'ри. Бу әсәрләр мүчтәсин икинчи нөвүндә јазылмышдыр. Бу нөвүн өлчүләри, мәфАилүн фәилАтүн мәфАилүн фәилүн (фә'лүн) дән ибарәтдир.

мәфАилүн	фәилАтүн	мәфАилүн	фәилүн (фә'лүн)
Тутушду гәм	одуна ша	д көрдүјүн	көнлүм,
Мүгәјјәд ол	ду ол аза	д көрдүјүн	көнлүм...
Узаг, узаг	пәк узаг јер	дә иштә бир	орман!
Насыл да хош,	нә гәдәр ша	иранә сәр	вистан!
Бах, иштә бах,	нәдир онлар?	Нә сөјләдин	сә јалан,
Кәзиб долан	са—дејирдин—	бу шәһри бир	инсан,
Чичәкли бир	кичичик бағ	чадан әсәр	булмаз...

«Мәс'уд вә Шәфигә»-дән!

5. Мунсәриһ бәһриндә олан ше'р. Бу бәһрдә јалныз бир ше'р вардыр ки, бу да Ә. Сабирин V синифдә тәдрис едилән, «Охутмурам әл чәкин!» сатирасыдыр. Бу сатира мунсәриһ бәһринин биринчи нөвүндә јазылмышдыр. Мунсәриһ бәһринин биринчи нөвү «мүфтәилүн фАилүн» сөзләринин ше'рин һәр мисрасында ики дәфә тәкрар едилмәси илә јарадылыр.

мүфтәилүн	фАилүн	мүфтәилүн	фАилүн
Оғул мәним	дир әкәр	охутмура	м, әл чәкин!
Ејләмәјин	дәнкәсәр	охутмура	м, әл чәкин!

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, өјрәндијимиз бәһрләрдән башга әруз вәзниндә мүтәгариб, рәчәз, сәри, мүзаре, камил вә с. кими бәһрләр дә вардыр ки, Фүзули, Вагиф, Закир, С. Әзим вә Сабир кими классикләримиз бу бәһрләрдән дә истифадә едәрәк ше'рләр јазмышлар. Лакин V—IX синифләрдә һәмин бәһрләрдә јазылмыш ше'рләр кечилмәдијиндән, мән бу ше'рләрин өлчүләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм.

Јухарыда верилән нүмунәләрдән көрүндүјү кими әруз вәзниндә јазылан ше'рләрин бәһрини мүәјјәнләшдирмәкдә вә һәр бәһрин өлчүләрини шакирдләрә гысача баша салмагда мүәллим о гәдәр дә вахт итирмир. Буна көрә дә әруз вәзниндә јазылан һәр бир ше'ри тәдрис едәркән мүәллим әруз вәзнинин башлыча хүсусијјәтләрини, ајры-ајры бәһрләрин өлчүләрини һәр синфин билик сәвијјәсинә көрә ајдынлашдырмалы вә шакирдләрә изаһ етмәлидир. Классик әдәбијјатымызы, хүсусән Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир кими өлмәз сөз усталарынын сәнәткарлығыны, ше'р техникасыны даһа дәриндән мәнимсәтмәк вә шакирдләримиздә ифадәли, дүзкүн гираәт вәрдишләри јаратмаг үчүн бунун олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Рәсул ХӘЛИЛОВ,
филоложи елмләр намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ «БИР» СӨЗҮ ВӘ ОНУН ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Азәрбајчан дилиндә ишләнән **бир** сөзү вә онун төрәмәләринин чох мүхтәлиф зәнкин лексик вә грамматик (морфоложи вә синтактик) хүсусијјәтләри вардыр. Бу исә тә'лим вә тәдрис просесиндә нитг һиссәләринин мәнимсәнилмәси ишини мүәјјән дәрәчәдә мүрәккәбләшдирир вә грамматик тәһлил заманы нисбәтән чәтинлик төрәдир. Чүнки ејни **бир** сөзү, јахуд онун ејни төрәмәләри өз лүғәви мә'на, морфоложи хүсусијјәт вә синтактик вәзифәсинә көрә мүхтәлиф нитг һиссәси ола билир. Ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

Лејла ханымын хидмәтчиси БИР мәктуб кәтирди. (М. С. Ордубади); — **Нечә олса биз БИР еллијик.** («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети); **Сарыл күнәш кими БИР ал бајрағa.** (С. Вурғун); **Шаһназ әлиндә ири БИР албом ичәри кирди.** (И. Шыхлы); [Сона ханым] **Чавад, Нәчәфи БИР бураја чағыр.** (Ә. Һагвердијев); **Ананын ширин хатирәләрә далмасы илә ајрылмасы БИР олду.** (Р. Зејналова); — **Хаһиш едирәм, сабаһачан бурада БИР тахта да галмасын, мүштәриси чохдур.** (Һ. Меһди).

Бу тамамилә ајдындыр ки, јухарыдакы чүмләләрдә **бир** сөзләри формача ејни олсалар да, мүхтәлиф хүсусијјәтләрә маликдир.

Онун көзүнүн ағы-гарасы Фәрман адында БИРЧӘ оғлу вар иди. (Ә. Һагвердијев); — **БИРЧӘ о күнү көрәјдим.** (Ә. Вәлијев).

Бу мисалларда исә **бирчә** сөзләри мүхтәлиф лексик-грамматик мә'наларда ишләнмишдир.

Дилимиздә ишләнән **бир** сөзү вә онун дериватларынын бу чүр мүхтәлиф лексик, морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри онларын мүхтәлиф нитг һиссәләри шәклиндә формалашмасына сәбәб олур.

Азәрбајчан дилиндә **бир** сөзү вә онун төрәмәләриндән ашағыдакы нитг һиссәләри дүзәлир:

1. ИСИМ

1. **Бир** сөзү **-лик** шәкилчисини гәбул едәрәк ваһид топлулуг, достлуг билдирир; мәс.: **Вәһшиләр илә нәдир бу БИРЛИК? Инсан илә хош дејилми дирлик.** (М. Фүзули). 2) **Бир** сөзү **әл** сөзү илә бирләшир вә сонра **-лик** шәкилчисини гәбул едәрәк, мүрәккәб исим әмәлә кәтирир, биркә чалышма просесини билдирир; мәс.: **О инди билди ки, ӘЛБИРЛИК нәдир? Далғанын гүввәти дәниздә чошар...** (С. Вурғун).

2. СИФӘТ.

1) **Бир** сөзү **-кә** шәкилчиси илә ишләнәрәк, мүәјјән бир әшјанын, сәнәдин үзәриндә бирликдә, мүштәрәк иш апарылдығы көстәрилир; мәс.: **БИРКӘ рәсми бәјанат.** 2) **Бир** сөзү **гапы** сөзүндән сонра кәләрәк, онунла бирләшир, мүрәккәб сифәт әмәлә кәтирир вә мәсафәчә јахынлыг, һәмсәрһәдлилик билдирир; мәс.: **ГАПЫБИР гоншудурлар.** (С. Рәһман), 3) **Әл** сөзү илә бирләшир, мүрәккәб сифәт әмәлә кәтирир вә әшја үзәриндә ишин биркә, мүштәрәк апарылдығы көстәрилир; мәс.: **ӘЛБИР иш фајда верир.** («Азәрбајчан мүәллими» гәзети), 4) **Чан** сөзү илә бирләшир, јенә дә мүрәккәб сифәт әмәлә кәтирир вә шәхсләр арасында мөһкәм гырылмаз достлуғу ифадә едир; мәс.: **Кишиләр ЧАНБИРДИР... Лап арвад, лап әр. Онлары ајырмаг олмаз бир даһа.** (С. Вурғун), 5) **Бир** сөзү исимдән дүзәлтмә сифәтлә бирләшәрәк, мүхтәлиф мә'налы мүрәккәб сифәтләр әмәлә кәтирир; мәс.: **БИРЈАШЛЫ ушаг, БИРҺЕЧАЛЫ сөз, БИРМӘЧҺУЛЛУ тәнлик, БИРМОТОРЛУ гајыт, БИРЧИЛДЛИ лүғәт, БИРҺҮЧЕЈРӘЛИ јосун, БИРАЈЛЫГ мааш, БИРИЛЛИК план, БИРКҮНЛҮК** иш вә с.

3. САЈ

1) Азәрбајчан дилиндә **бир** сөзү һәр шејдән әввәл сајларын илк ваһидидир **(бир, ики, үч...).** Бу заман **бир** сөзү әшјанын мигдарыны билдирир вә **нечә? нә гәдәр?** суалларына чаваб верир; мәс.: **Мән китабханадан БИР китаб алдым. Кәрим мәнә БИР дәфтәр верди.**

Јухарыдакы чүмләләрдә **китаб** вә **дәфтәр** сөзләринин әввәлиндә ишләнән **бир** сөзү әшјанын кәмијјәтини конкрет шәкилдә мүәјјәнләшдирир. Јә'ни мән китабханадан **ики** китаб дејил, **бир** китаб алмышам. Кәрим мәнә **үч** дәфтәр дејил. **бир** дәфтәр вермишдир.

2) **Бир** сөзү әшјанын әввәлиндә кәләрәк сон мигдары билдирир вә фе'лдә ишин там ичра олуначағы һаггындакы әмри вә јахуд хаһиши гүввәтләндирир; мәс.: [Алмаз] **Кәндин бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз, сәсинизи ешитмәмиш БИР ев галмасын.** (Ч. Чаббарлы). 3) **Бир** сөзүнә

-инчи шәкилчиси гошулараг сыра сајы әмәлә кәлир; мәс: **БИРИНЧИ гатар һәлә кетмәмишди.** (М. С. Ордубади). 4) **Бир** сајы **-чә** шәкилчиси илә ишләнир вә там ваһидлик мәзмуну јарадыр; мәс.: **Мәним БИРЧӘ сифаришими она јетирин.** (Ә. Һагвердијев).

Бир сөзү васитәсилә ашағыдакы һалларда гејри-мүәјјән сај әмәлә кәлир:

1) **Нечә, чох, аз, сыра** сөзләриндән әввәл ишләнәркән: мәс.: [Әбдүләлибәј] **Ағалар, мән дә БИР НЕЧӘ кәлмә әрз етмәк истәјирәм.** (Ч. Чаббарлы); **БИР ЧОХ колхозларда јахшы вә дүзкүн бечәрмәни јалныз памбығын бол вә тез суварылмасы илә әвәз едирләр.** («Азәрбајчан коммунисти» журналы); [Һачы Әһмәд] **Мән, јолдаш сәдр, БИР АЗ авам адамам.** (Ч. Чаббарлы); **Өлкәнин БИР СЫРА рајонларында гураглыг олмасына бахмајараг, кечән ил једди милјард алты јүз мин пут тахыл истеһсал едилмишдир.** («Азәрбајчан коммунисти» журналы).

2) **Бир** сөзү **ики** сајындан әввәл кәләрсә; мәс.: [Мустафа] **Һавалар бир аз јумшалсајды, БИР-ИКИ пут памбығым вар, апарыб сатардым.** (Ч. Мәммәдгулузадә). 3) **Бир** сөзү **мин** сајындан сонра кәләрәк онунла бирләшәркән; мәс.: **Инсандыр зөвг алан ахар сулардан, Әлилә гурдуғу МИНБИР баһардан.** (С. Вурғун). 4) Јөнлүк һалда олан **бир** сајы илә адлыг һалда олан һәр һансы бир сај бир-биринә гошуларкән; мәс.: **Кечмишки көзәл адәтимиз тәрк олуб инди, Молла-сејидин һөрмәти онда БИРӘ МИНДИ.** («Кирпи» журналы);

4. ӘВӘЗЛИК

1) **Бир** сөзү һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән **ејни** сөзүнә јахын бир мә'нада ишләнир, тә'јини әвәзлик олур: мәс.: **Бу ишдә каркәр дә, кәндли дә, зијалы да, һәтта истәсәниз баггал да БИР чәбһәдә олмалыдыр.** (М. Ибраһимов). 2) **Бир** сөзү мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едәрәк, **о, бу** әвәзликләриндән сонра кәлир вә ишарә әвәзлијинин вәзифәсини дашыјыр; мәс.: **Әзиз бәј О БИРИ отагдан ичәри кирир.** (М. Ф. Ахундов); **БУ БИРИ отагда лампалар јаныр.** (Ч. Чаббарлы). 3) **Бир** сөзү **һәр** әвәзлији илә **кәс** сөзү арасында ишләнәрәк, гејри-мүәјјән үмумијин фәрдләрини нәзәрә чарпдырыр; мәс.: **Гатары јола салан ҺӘР БИР КӘС әлини галдырыб јелләјирди.** (С. Рәһимов). 4) **Бир** сөзү **һеч** инкар әдатындан сонра ишләнәрәк, һәр икиси бирликдә инкар әвәзлији олур вә чүмләдә инкарлығы даһа да гүввәтләндирир; мәс.: [Алмаз] **Дүнјада ҺЕЧ БИР шеј ону мәнә гаршы ачыгландыра билмәз.** (Ч. Чаббарлы).

5. ФЕ'Л

1) **Бир** сөзүнә **-ләш** шәкилчиси әлавә олунараг дүзәлтмә фе'л әмәлә кәтирир вә бир јерә топлашмаг мә'насыны верир; мәс.: **Бүтүн дүнја пролетарлары, БИРЛӘШИН!** 2) **Бир** сөзү **ол** көмәкчи фе'ли илә ишләнәрәк мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир вә ани заман билдирир; мәс.: **Јеримдән сычрамагла пәнчәрәјә атылмағым БИР ОЛДУ.** (Ә. Мәммәдханлы).

6. ЗӘРФ

Бир сөзү васитәсилә ашағыдакы һалларда дүзәлтмә вә мүрәккәб тәрзи-һәрәкәт зәрфләри әмәлә кәлир:

1) **Бир** сөзү **-дән** шәкилчиси илә ишләнәрәк, иш, һәрәкәтин гәфләтән, көзләнилмәдән баш вердијини билдирир; мәс.: **БИРДӘН гајыг нәјә исә тохунуб силкәләнди.** (Һ. Меһди); **Имран БИРДӘН күлүмсүндү.** (И. Шыхлы). 2) **Бир** сөзү **-кә** шәкилчиси илә ишләнәрәк, иш, һал вә һәрәкәтин мүәјјән бир груп тәрәфиндән мүштәрәк ичра едилдијини көстәрир; мәс.: **Алты милләтин нүмајәндәсиндән ибарәт олан он беш нәфәр нефтчи меһрибан бир аиләнин үзвләри кими БИРКӘ ишләјир вә јашајырлар.** («Азәрбајчан коммунисти» журналы). 3) **Бир** сөзү **баш** сөзүндән әввәл кәләрәк, һәрәкәтин билаваситә мүәјјән бир истигамәтә јөнәлдијини көстәрир. Мәһз буна көрә дә **бирбаш** сөзү адәтән тәркибиндә јөнлүк һалда сөз олан чүмләләрдә ишләдилир: мәс.: **Зәки, Әһмәди БИРБАШ евинә апарды.** (А. Шаиг); **Онлар кәндә кириб, БИРБАШ Муса кишинин евинә тәрәф кетдиләр.** (М. Ибраһимов).

Бир сөзүндән сонра кәлән **баш** сөзү бә'зән **а** һиссәчијини дә гәбул едир; мәс.: **Лачын БИРБАША Күр гырағына кетди.** (Һ. Меһди). 4) Тәкрар едилән **бир** сөзләрини **бә** һиссәчији бирләшдирир вә иш, һәрәкәтин әшја үзәриндәки ичрасы тәкбәтәк, ајры-ајры нәзәрә чарпдырылыр; мәс.: **Онларын һамысы гонагларла БИРБӘБИР көрүшдүләр.** (С. Рәһимов). 5) **Бир** сөзү һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән тәкрар едилир. Бу һалда **бир** сөзү бүтөвүн фәрдләрини садалајараг, онлары ајры-ајрылыгда вә јахуд тәк-тәк нәзәрә чарпдырыр, иш, һәрәкәт вә ја мүәјјән бир һадисәнин нөвбә илә ичрасыны билдирир; мәс.: **Беш-алты нәфәр баш-баша чатыб сөһбәт едир. Сонрадан адамлар БИР-БИР, ики-ики кәлиб онлара гошулур.** (Ч. Чаббарлы).

Бә'зән тәкрар олунан **бир** сөзләри **чә** һиссәчији илә бир јердә ишләдилир; мәс.: **Сонра БИРЧӘ-БИРЧӘ өзүм ајдын едиб, өз һагг-һесабыны чәкәрәм.** (С. Рәһимов). 6) Тәкрар едилән **бир** сөзләриндән биринчиси **-дән**, икинчиси **исә -ә** шәкилчисини гәбул едәрәк, һәр икиси бирликдә иш, һәрәкәтин көзләнилмәдән, ани сурәтдә баш вердијини билдирир;

мәс.: **Акиф һәјаты БИРДӘН-БИРӘ өзүнә доғру чәкир.** (М. Ибраһимов). 7) Тәкрар едилән бир сөзләринин һәр икиси әр һиссәҹијини гәбул едир вә бу заман иш, һәрәкәтин иҹрасынын тәк-тәк, бир-бир һәјата кечирилмәси ҝөстәрилир. **Дәдә-бабадан галма бир нечә парча мис габ вар иди ки, Рејһан ханым онлары БИРӘР-БИРӘР сатмаға башлады.** (Т. Шаһбази). 8) **Бир** сөзү **сәс(лә)** вә **ағыз(дан)** сөзләриндән әввәл ишләнәрәк, онларла бирликдә иш, һәрәкәтин һамылыгла, там һәјата кечирилдијини ҝөстәрир; мәс.: **Бархудар сәсә гојулдуғу округда БИР СӘСЛӘ Баш Советә депутат сечилди.** (Мир Ҹәлал); **Галмајаҹаг ҝөнүлләрдә интизар, Вәтән мүлкү БИР АҒЫЗДАН ҝүләҹәк.** (С. Вурғун). 9) **Бир** сөзү јерлик һал шәкилчиси гәбул етмиш јер сөзү (јердә) илә ишләнәрәк, јахуд **-ликдә** шәкилчисини гәбул едәрәк, һәрәкәтин мүштәрәк, гаршылыглы иҹрасыны билдирир; мәс.: **— Доктор, мән сизинлә БИР ЈЕРДӘ ишләмәк истәјирәм.** (Ҹ. Ҹаббарлы); **Сәлимов машындан дүшүб, Кәримлә БИРЛИКДӘ буруға сары ҝетди.** (Ј. Әзимзадә).

Бә'зән **бир** сөзү һеч бир васитә олмадан да јухарыдакы мә'наны ифадә едә билир; мәс.: **Бәс онча ил бундан әввәл БИР јејиб, БИР ҝәзәрдик ҹүмә-базар дејилми?** (Ә. Ҹавад). 10) **Бир** сөзү **тәһәр** сөзүндән әввәл ҝәләрәк, әсасән ишин нечә ҝәлди елә ҝөрүлдүјүнү, бә'зән дә тәләсик, башдансовду, өтәри вә имкандан кәнар һәјата кечирилдијини билдирир; мәс.: **Павлуша мүдирин әлиндән БИР ТӘҺӘР гуртарыб күчәјә чыхды.** (М. С. Ордубади). 11) **Бир** сөзү **ҹүр** сөзүндән әввәл ҝәләрәк мүхтәлиф әшјаја мүхтәлиф мүнасибәти ифадә едир; мәс.: **Һәр гејдә БИР ҸҮР рәнк вериб јухары тәшкилатлара далбадал шикајәт ҝөндәрәрди.** («Кирпи» журналы). 12) **Бир** сөзү **-лик** шәкилчиси гәбул етмиш **дәфә** (**бирдәфәлик**), **-луг** шәкилчиси гәбул етмиш **јол** (**бирјоллуг**) сөзү илә ишләнәрәк, гәтилик билдирир вә бу заман иш, һәрәкәтин там иҹрасы нәзәрдә тутулур; мәс.: **Ҝетсән, БИРДӘФӘЛИК ҝедәсән ҝәрәк... Мәним бу гәрарым дәјишмәјәҹәк.** (С. Вурғун); **Әмирхан узадыр дедикләрини, Мәтләби БИРЈОЛЛУГ о гуртармајыр.** (С. Вурғун). 13) **Бир** сөзү **әл** сөзүндән сонра ҝәләрәк онунла бирләшир вә иш, һәрәкәтин мүштәрәк, бирҝә иҹрасыны билдирир; мәс.: **Бирликдә рәссамлыгла мәшғул олур, ҝүҹүмүз чатдыгҹа ӘЛБИР ишләјирдик.** («Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети).

Бир сөзү васитәсилә ашағыдакы һалларда кәмијјәт зәрфи әмәлә ҝәлир:

1) **Бир** сөзү **ики, үч...** сајларындан сонра ишләнәрәк, онларла бирликдә бә'зән бүтөв мигдарын тәркибиндәки фәрд-

ләрин сајыны, бә'зән дә сыранын тәркибиндәки кәмијјәтин мүәјјән мигдарыны билдирир; мәс.: **Бәркитдиләр һәр јери. Ишчиләр ҮЧ-БИР, БЕШ-БИР.** (Ә. Ҹавад); **Ҝеҹәдән чох кечди гонаг ҝәләнләр, Галхыб дағылышды бир-бир, ИКИ-БИР.** (С. Вурғун). 2) **Бир** сөзү **аз, азча, гәдәр** сөзләриндән әввәл ҝәләрәк (**бир аз, бир азча, бир гәдәр**), иш, һәрәкәтин гејри-мүәјјән кәмијјәтини билдирир; мәс.: **Сон вахтлар Ҝүлбәниз БИР АЗ зәифләмишди.** (Р. Зејналова); [Ҹалал] **Мән өлүм, БИР АЗҸА сәбр еләјин.** (М. Ибраһимов); [Ҝүлүш] **Чичәкләр јахшыдыр, анҹаг чохдан дәрилдијиндән БИР ГӘДӘР солмушдур.** (Ҹ. Ҹаббарлы). 3) Јөнлүк һалда олан **бир** сајы илә адлыг һалында олан һәр һансы бир сај бир-биринә гошулур вә ҝөрүлән бир ишин әввәлкинә нисбәтән нечә дәфә артыг олмасы ҝөстәрилир; мәс.: **БИРӘ ЈҮЗ артарды мәним һүнәрим.** (С. Вурғун). 4) **Бир** сөзү **дәфә, кәрә, јол** сөзләринин әввәлиндә ҝәләрәк, ҝөрүлән ишин мигдарыны билдирир; мәс.: **Мән она БИР ДӘФӘ ачар гајытдырмышдым.** (Т. Шаһбази); **Тәсадүфдән ҝөрдү ону илдә БИР КӘРӘ.** (С. Вурғун); **Еј ҝөнлүмү БИР ЈОЛ ҝүлдүрән пәри, Нијә ағлар гојдун илләрҹә мәни.** (Ә. Ҹавад).

Бир сөзү бә'зән **дәфә, кәрә, јол** сөзләри олмадан да, заман билдирән сөзләрдән сонра ишләнәрәк, јухарыдакы мә'наны верә билир; мәс.: **Һәр он-он ики ҝүндән БИР Бәширдән мәктуб алырдым.** (С. С. Ахундов); **Фәрман саатда БИР базара гачыб, лазым оландан алыб гајыдырды.** (Ә. Һагвердијев).

Дәфә сөзү **-ҹә** шәкилчиси гәбул етмиш **бир** сөзү илә ишләнәрәк ваһидлик билдирир; мәс.: **Гәлбин БИРҸӘ ДӘФӘ инилдәдими. Сән һеч утандынмы әмәлләриндән?** (Б. Ваһабзадә).

Дәфә әдаты **бир** сөзүндән әмәлә ҝәлмиш сыра сајындан да сонра ишләнир вә бу заман иш, һал вә һәрәкәтин илк дәфә баш вердијини билдирир; мәс.: **Ҝүлшән суаллара сәмими ҹаваб верән заман елә бил доғма кәндиндә — Гәһрәманларда һәјатын мараглы вә чохҹәһәтли олдуғуну БИРИНҸИ ДӘФӘ ҝөрүрдү.** (Ә. Вәлијев). 5) **Бир** сөзү **дә** бағлајыҹысы илә ишләнәрәк, һәр икиси бирликдә олмуш һадисәнин тәкрарән бир дә иҹрасы һаггында мә'лумат верир; мәс.: **Худајар бәј БИР ДӘ гапыны дөјдү.** (Ҹ. Мәммәдгулузадә). 6) **Бир** сөзү **даһа** әдатындан әввәл ишләнәрәк һәр икиси бирликдә олмуш һадисәнин тәкрарән бир дә иҹрасы һаггында мә'лумат верир; мәс.: **Кечдијим јоллара бахдым БИР ДАҺА** (С. Вурғун); **Фиридун Гурбан Мәрәнди илә БИР ДАҺА јахынлыг етмәди.** (М. Ибраһимов). 7) **Бир** сөзүндән

әмәлә кәлмиш сыра сајы (**биринчи**), иш, һал вә һәрәкәт билдирән сөзә аид оларса вә синтактик чәһәтдән онунла бағланарса, сыра билдирән кәмијјәт зәрфи олур; мәс.: [Алмаз] **Бу шуары һәјата кечирәнләр арасында биз БИРИНЧИ олмалыјыг.** (Ч. Чаббарлы); **Петров зирзәмидән БИРИНЧИ чыхды.** (С. Рәһман).

Бир сөзү васитәсилә ашағыдакы һалларда заман зәрфи әмәлә кәлир:

1) **Бир** сөзү **ара** вә **һәрдән** сөзләриндән сонра кәләрәк иш, һәрәкәтин гејри-ардычыл вә гејри-дәгиг вахташыры заманыны билдирир; мәс.: **Ваһидов чаван прокурору чох севир, АРАБИР онунла кәзмәјә чыхырды.** (С. Рәһман); **ҺӘРДӘНБИР узагдан күллә сәсләри кәлирди.** (Ә. Мәммәдханлы). 2) **Бир** сөзү **күн, вахт, заман** сөзләринин әввәлиндә кәләрәк, һәмин сөзләрлә бирликдә гејри-мүәјјән заман билдирир; мәс.: **БИР КҮН нөвбәтчи она бир мәктуб верди.** (Ә. Вәлијев); [Атакиши] **Гызым, бунлары БИР ЗАМАН сәнин анан охујарды.** (Ч. Чаббарлы). 3) **Күн** сөзүндән әввәл ишләнмиш **бир** сөзү мәнсубијјәт шәкилчиси илә ишләнәркән, онда күн е'тибары илә мүәјјән бир заманы ифадә едир вә сабаһкы күндән сонра кәлән күнү билдирир. Бу һалда **бир** сөзүндән әввәл **о** ишарә әвәзлији дә кәлә билир; мәс.: [Һәјат] **Јер нәфәс алмаға башлајыр, сабаһ-БИРИСИ КҮН тракторларымызы чөлә чыхармалыјыг.** (М. Ибраһимов); **О БИРИСИ КҮН кәнд үстүндә јүксәкдә учан бир гуш көрүндү.** (Ә. Мәммәдханлы). 4) **Бир** сөзү **ан, мүддәт, ара** сөзләриндән әввәл ишләнәрәк гејри-мүәјјән, нисбәтән мәһдуд заман билдирир; мәс.: **Идрис һејрәтлә танка тәрәф бахараг БИР АН һәрәкәтсиз галды.** (Ә. Мәммәдханлы); **Мәчлиси БИР МҮДДӘТ сүкут бүрүдү.** (Ә. Вәлијев); **Сират узаглашандан сонра Вејис БИР АРА онун дедикләри үзәриндә дүшүндү.** (Ә. Әбулһәсән). 5) **Бир** сөзүндән сонра кәлән **аз** сөзүнә **-дан** шәкилчиси гошулараг гејри-мүәјјән заман зәрфи әмәлә кәлир. Белә заман зәрфләри адәтән **сонра** гошмасы илә ишләнир; мәс.: **БИР АЗДАН СОНРА Алмаз пәнчәрәнин габағына кечир.** (Ч. Чаббарлы).

Дилимиздә чох заман белә заман зәрфләринин сонунда ишләнән **сонра** гошмасынын бурахылмасы һалларына да раст кәлирик; мәс.: **БИР АЗДАН Алмаз вә Ханымназ ичәри кирирләр.** (Ч. Чаббарлы); **БИР АЗДАН јағыш кәсди, көјүн үзү ачылды.** (И. Шыхлы).

Бир сөзү **тәрәф** вә **јан** сөзләриндән әввәл ишләнәркән, гејри-мүәјјән јер зәрфлији әмәлә кәтирир; мәс.: [Ханымназ] **Ај гызым, әввәлчә әлиндәкиләри гој БИР ЈАНА.** (Ч. Чаббарлы); ([Балаш] **Мән кедиб БИР ТӘРӘФДӘ отурмаг, дүшүнмәк, ағламаг, ағламаг истәјирәм.** (Ч. Чаббарлы).

7. БАҒЛАЈЫЧЫ

1) **Бир, бир дә** сөзләри бағлајычы јериндә ишләнәрәк, әсасән **һәм, һәм дә,** бә'зән исә **каһ, каһ да** бағлајычыларынын мә'наларына ујғун кәлир вә әлавә, бөлкү билдирир; мәс.: **Јетирән кими БИР әризә, БИР ДӘ мәктуб васитәси илә Улдузу бору заводунун сехинә гәбул етдиләр.** (Мир Чәлал); **Тофиг БИР она, БИР ДӘ Рәхшәндәјә бахыб учадан күлүр.** (М. Ибраһимов). 2) **Бир** сөзү **тәрәф, јан** сөзләриндән әввәл кәләрәк, гаршылашдырма мәзмуну билдирән мүрәккәб бағлајычы әмәлә кәтирир; мәс.: [Сүлејман] **Әлбәттә, БИР ТӘРӘФДӘН елә мәнә дә тохунур, нечә олса өз рәисимиздир, О. БИРИ ТӘРӘФДӘН ДӘ фикир вермирәм.** (М. Ибраһимов).

8. ӘДАТ

1) **Бир** сөзү ајрылыгда әдат мә'насында ишләнәркән, әсасән тә'кид, тәләб етмә, гәзәб, тәәччүб, арзу вә хаһиш билдирир; мәс.: [Сона ханым] **Чавад, Нәчәфи БИР бураја чағыр.** (Ә. Һагвердијев); [Мирзә Сәмәндәр] **БИР мән билмәк истәјирәм ки, бурада мүдир кимдир?** (Ч. Чаббарлы); **Бу тәрәфләрә јолун дүшсә БИР мәни көр, сәнә сөзүм вар.** (Ә. Вәлијев). 2) **Бир** сөзү **-чә** шәкилчисини гәбул едәрәк, јенә дә әдат олур вә арзу, хаһиш вә тә'кид етмә мәгамында ишләдилир; мәс.: [Алмаз] **Ај ана, ај ана, БИРЧӘ мәним о зурна-балабанымы бәри кәтир.** (Ч. Чаббарлы); **БИРЧӘ о күнү көрәјдим.** (Ә. Вәлијев).

Бир сөзү биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында ишләнә билдији кими, онун әввәлиндә дә кәлә билир; мәс.: **Бөјүк БИР ев, БИР бөјүк ев.** Бу бирләшмәләрин арасында чох инчә фәрг вардыр. Бу ајдындыр ки, бу ифадәләрин һәр бириндә евләрин кәмијјәти көстәрилир, јә'ни бурада сөһбәт анчаг бир ев һаггында кедир. Лакин биринчидә гејри-мүәјјән әшјанын, ады чәкилән евин һәчми (бөјүклүјү), икинчидә исә әшјанын (евин) гејри-мүәјјәнлији даһа чох нәзәрә чарпдырылыр.

Бир сөзү үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибиндә ишләнәркән ашағыдакы хүсусијјәтләри јарадыр:

1) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә ишләнәркән сај олур. Бу заман бүтөвүн ајры-ајры фәрдләриндән, јахуд һиссәләриндән бирини ајырыр вә нәзәрә чарпдырыр; мәс.: **Маслов бош СТУЛЛАРЫН БИРИНДӘ отурду.** (Ә. Рәһимов); **Фиридун ОНЛАРДАН БИРИНИ сәсиндән таныды.** (М. Ибраһимов). 2) Биринчи тәрәфин

мәзмунунда гејри-мүәјјәнлик јарадыр; мәс.: **КҮНЛӘРИН БИРИНДӘ Дилкүша Әһмәддән мәктуб алды.** (Ә. Вәлијев). 3) **Бир** сөзү бирләшмәнин икинчи тәрәфиндә олан нечә суал әвәзлији илә ишләнәрәк гејри-мүәјјән сај олур вә бүтөвүн гејри-мүәјјән мигдарыны нәзәрә чарпдырыр; мәс.: **БИЗИМ ОБАНЫН УШАГЛАРЫНДАН БИР НЕЧӘСИ чаһаршәнбә күнү арана тахыл суламаға кетмишдиләр.** (М. Ф. Ахундов). 4) **Бир** сөзү бирләшмәнин икинчи тәрәфиндәки кәмијјәт билдирән **чох** сөзү илә ишләнәрәк гејри-мүәјјән сај олур вә бүтөвүн ајры-ајры фәрдләриндән әксәријјәтини нәзәрә чарпдырыр; мәс.: **Танындығым гоншу ГЫЗЛАРДАН БИР ЧОХУ һәмин мәктәбдә охумаға башламышларды.** (Т. Шаһбази). 5) Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә ишләнән **бир** сөзүндән әввәл **һәр** әвәзлији кәләрсә, һәр икиси бирликдә биринчи тәрәфин фәрдләрини ајры-ајрылыгда нәзәрә чарпдырыр; мәс.: [Аға Мәрдан] **СИЗИН ҺӘР БИРИНИЗӘ он түмән јетишәчәкдир.** (М. Ф. Ахундов).

Һәр бир ифадәси тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында да ишләнә билир вә икинчи тәрәфә аид олур; мәс.: **ТЕЛЕГРАМЫН ҺӘР БИР КӘЛМӘСИ, ҺӘР БИР ҺӘРФИ онун гәлбини тејләјирди.** (Ә. Вәлијев). 6) Бирләшмәнин икинчи тәрәфиндәки **бир** сөзү **һеч** әдаты илә ишләнәрәк әвәзлик әмәлә кәтирир вә инкарлыг мәзмуну јарадыр; мәс.: **Та парка чатынчаја гәдәр ОНЛАРЫН ҺЕЧ БИРИСИ бир кәлмә данышмады.** (С. Рәһман). 7) **Бир** сөзү үчүнчү нөв үч вә даһа артыг сөзлү мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибиндә дә ишләнә билир. Бу һалда **бир** сөзү өзүндән әввәл кәлән сөзлә, јахуд бирләшмә илә бирликдә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфини тәшкил едир; мәс.: **ГЫЗЛАРЫН БИРИНИН СӘНӘЈИ булаға сөјкәнмишди.** (Ә. Вәлијев); **ШӘҺӘР БАҒЛАРЫНЫН БИРИНИН ЈАНЫНДАН өтәндә Искәндәр ајаг сахлады.** («Кирпи» журналы).

Дилимиздә јени сөз вә истилаһ јарадычылығында **бир** сөзүндән кениш мигјасда истифадә олунур. Јухарыда көстәрдикләримиздән башга, Азәрбајҹан дилинин лүғәтиндән көтүрдүјүмүз ашағыдакы сөз вә истилаһлара диггәт едәк: **бирҝәлик, бирикмә, бирикмәк, бирләшмә, сөз бирләшмәси, бирләшдирмә, бирләшдиричи, бирпәрдәли, биринчилик, бирнәфәсә, бираиләли, биратымлыг, бирмәсләкли, бирһәфтәлик, атабир, анабир, каһданбир, бирли-икили, биревли, бирвалентли, бирбуғумлу, бирүзлү, биртәрәфли, бирфамилијалы** вә с.

Б. ПАШАЈЕВА.

УШАГ БАҒЧАСЫНДА АНА ДИЛИ МӘШҒӘЛӘЛӘРИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈҮКСӘЛДӘК

Коммунист тәрбијәси системиндәки мәркәзи јерләрдән бирини ана дили тутур. Чүнки ана дили бөјүјән нәслин әгли вә мә'нәви тәрбијәсинин васитә вә мәнбәјидир. Истәр көркәмли педагоглар, истәр габагчыл фикирли јазычылар, истәрсә дә ичтимаи хадимләр ушағын тәрбијәсиндә ана дилинин әһәмијјәтини чох јүксәк гијмәтләндирмиш, ушағын ана дилиндә тә'лим-тәрбијә алмасы һаггында дәјәрли фикирләр сөјләмишләр.

Көркәмли алим вә педагог Фиридунбәј Көчәрли ана дилинин әһәмијјәти һаггында белә јазырды: «...һәр милләтин өзүнә мәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатынын мајәси мәнзиләсиндәдир. Ананын сүдү бәдәнин мајәси олдуғу кими, ананын дили дә руһун гидасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир. Бу инсана бәхш олунан көзәл не'мәтләрдән бирисидир, ону әзиз вә мөһтәрәм тутмаг һәр кәсә борчдур.

Русларын мәшһур педагог вә әдиби Ушински дејир: бир милләтин малыны, дөвләтини, һәтта вәтәнини әлиндән алсан өлүб-итмәз, амма дилини әлиндән алсан фовт олар вә ондан бир нишанә галмаз».[1]

«Ана дилини өјрәнмәк—бөјүк ишдир. Инсанлар өз дүшүнчәләрини, ән али наилијјәтләрини, ән дәрин биликләрини вә ән аловлу дујғуларыны сөзлә ајдын вә дүзкүн ифадә едә билмәсәләр, бүтүн бунлар башга адамлара мә'лум олмаз. Дил, фикри ифадә етмәк үчүн бир васитәдир. Фикир исә јалныз о заман фикир олур ки, диллә ифадә едилир, дил васитәсилә мејдана чыхарылыр, философларын дедији кими, башгалары үчүн објективләшдирилир. Бах, буна көрә дә мән дејирәм ки, ана дилини билмәк әсас мәтләбдир, бу, сизин кәләчәк ишиниз үчүн лазымдыр»[2].

---

[1] Ф. Көчәрли, «Молла Нәсрәддин» журналы, 1913-чү ил, № 23

[2] М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Ушагкәнчнәшр. 1948, сәһ. 105.

Ушағын шүурунун инкишафы, ону әһатә едән аләми дәрк едә билмәси, нәһајәт, ушаг шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафы онун ана дилинә јијәләнмәси илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Мәһз буна көрә дә тәрбијәнин гаршысында дуран ән чидди мәсәләләрдән бири ушағын дилинин мәктәбә гәдәр дөврдә формалашмасыдыр.

Ушаг аиләдә, коллективдә дил васитәсилә үнсијјәт тапыр. Дил ушагларын биркә фәалијјәтинин јаранмасына вә инкишаф етмәсинә көмәк едир. Ушаг дил, башга сөзлә десәк, сөз васитәсилә өзүнүн һисс, һәјәчан вә фикирләрини башгаларына чатдырыр вә башгаларынын фикирләрини, һиссләрини өјрәнир, дәрк едир. Ушағын дили нә гәдәр зәнкин оларса, о, өз фикрини, һиссини, тәләбини нә гәдәр ајдын бир дилдә баша саларса, онун инсанларла үнсијјәт етмәси бир о гәдәр асанлашар. Чүнки «дилин зәнкинлији фикрин зәнкинлијидир.» (Карамзин). Дил фикрин билавасирә керчәклији демәкдир. Фикрин реаллығы дилдә тәзаһүр едир. Инсан бејниндәки фикирләр јалныз дил материалы әсасында әмәлә кәлиб мөвчуд ола биләр.

Ушағын нитги онун тәфәккүрү илә сых сурәтдә әлагәдардыр. Мәктәбә гәдәр дөврдә нитгин инкишафы тәфәккүрүн инкишафы демәкдир. Әкәр ушаг һәр һансы бир әшјаны сөјләнилән әламәтләринә көрә танıјыб, онун адыны дүзкүн дејирсә, јахуд она көстәрилән бир әшјанын адыны дүзкүн сөјләјиб, онун әламәтләрини саја билирсә, бу, о демәкдир ки, ушаг һәмин әшјаны дикәрләриндән фәргләндирир. Бу исә ушағын ону әһатә едән аләми дәрк етдијини сүбут едир. Ушаг керчәклији нәинки дәрк едир, о, ејни заманда ону адландырмағы да бачарыр. Лакин ушаг дәрк етдији һәр һансы бир сөзү илк заманлар јалныз конкрет мә'нада баша дүшүр вә бу сөзүн үмумиләшдиричи мә'насыны гаврамыр. Мәсәлән, әввәлләр ушаг «машын» сөзүнү конкрет мә'нада баша дүшәрәк, јалныз өз ојунчағыны бу адла адландырыр. Лакин сонралар ушаг күчәдә вә ја өз јолдашларында да машын көрүр вә бу машынларын бә'зи әламәтләри илә онун өз машынындан фәргләндијини дә сезир. Ушағын машын һаггында тәсәввүрүнүн кенишләнмәси илә әлагәдар олараг, әввәл дар мә'нада баша дүшүлән, јә'ни бир конкрет мә'на кәсб едән бу сөз, артыг сонралар ушаг үчүн үмуми анлајыш билдирир.

Кичик бағча јашлы ушагларда үмумиләшдирмә просеси чох зәифдир. Мәсәлән, 3 јашлы ушаға дедикдә ки, «бу ојунчағы бурадан көтүр», о, бизә белә бир чаваб верди: «бу ојунчагдыр, јохса машын?». Бу нитг нүмунәси көстәрир ки, бу ушаг һәлә үмумиләшдирмәни бачармыр. О, бүтүн сөзләри хүсуси адлар кими гәбул едир. Үмумиләшдирмә просесинә биз 4—5 јашлы ушагларын нитгиндә тез-тез раст кәлирик. Мәс.: «Мәним 4 јашым вар, Севилин 5. Дүздүр, икимиз дә һәлә ушағыг?»—дејән 4 јашлы Фаиғин нитги көстәрир ки, онун шүурунда артыг үмумиләшдирмә просеси кедир. Беләликлә, ушағын тәфәккүрү конкретдән мүчәррәдә доғру инкишаф едир.

Ушағын нитги онун әгли инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Она көрә ки, «...сөз һәр чүр әгли инкишафын әсасы вә бүтүн биликләрин хәзинәсидир: һәр чүр анлама ондан башлајыр, ондан кечир вә она гајыдыр». (Ушински).

Сөз һәр чүр әгли инкишафын әсасы олдуғу кими, һәр чүр һисси инкишафын да әсасыдыр. Мәһз она көрә дә ушағын һисси инкишафы нитглә мөһкәм әлагәдә олмалыдыр.

Демәли нитг, дил ушағын тәфәккүрү илә, әгли вә һисси инкишафы илә сых әлагәдар олуб, әтраф мүһити дәрк етмәкдә вә дәрк етдији аләми башгаларына чатдырмагда ушаға көмәк едир.

Ушаг үчүн ана дилинин әһәмијјәти јалныз бу дејилдир.

Ана дили ушаг үчүн елә бир ачардыр ки, о, бу ачарын васитәсилә бир чох әсрин мәһсулу олан мәдәнијјәтимизи, мүтәрәгги фикирли јазычыларымызын әсәрләрини, онларын баш верән бу вә ја дикәр һадисәјә олан мүнасибәтләрини, «халг һикмәти» адландырылан шифаһи әдәбијјатымызы (дастанлары, нағыллары, бајатылары, аталар сөзләрини, мәсәлләри), бир сөзлә десәк, түкәнмәз мәдәнијјәт хәзинәмизи дәрк едәчәкдир.

Бу мәдәнијјәт хәзинәмизи ушаг јалныз о заман дәрк едә биләр ки, о, өз ана дилинә мөһкәм јијәләнмиш олсун. Она көрә дә ушагларын ана дилини өз-өзүнә, бөјүкләр тәрәфиндән һеч бир хүсуси тә'сир олмадан да өјрәнәчәкләринә јахуд ана дили тә'лиминин мәктәбдә апарылачағына үмид бәсләмәјиб, ушағын нитгинә елә илк күнләрдән нәзарәт етмәк, дил мәдәнијјәтинин әсасыны мәһз мәктәбә гәдәр олан дөврдә, јә'ни ушаг бағчасында гојмаг лазымдыр.

Она көрә дә ушаг бағчасынын һәр бир тәрбијәчиси ушағын дилини инкишаф етдирмәк саһәсиндә өз гаршысында дуран вәзифәләри ајдын билмәлидир.

Ушаг бағчасынын гаршысында дуран вәзифәләрдән биринчиси одур ки, мәктәбәгәдәр јашлы ушаглара сәсләри вә ејни заманда сөзләри дүзкүн вә тәмиз тәләффүз етмәк өјрәдилсин. Ушаг бағчасында нитг үзәриндә иш апарыларкән әсас јер фонетикаја верилмәлидир. Чүнки ана дилиндәки сәс системинин ушаг тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинин бөјүк тәр-

бијэви әһәмијјәти вардыр. Ана дилиндәки сәсләри мәнимсәјән ушаг сөзләрдән инамла истифадә едир, онлары дәјишир, бөјүкләрлә вә бир-бири илә үнсијјәт едиб, өз фикирләрини сәрбәст ифадә едир.

Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын сәсләри дүзкүн мәнимсәмәсинин мәктәбдәки тә'лим заманы да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мүәллимләр көстәрирләр ки, бир сыра грамматик сәһвләрин көкү ушагларын дүз олмајан тәләффүзүнүн нәтиҹәсидир. Ушаглар бә'зи сәсләри дүзкүн тәләффүз етмирләр, јахуд өз нитгләриндә онлары бир-бири илә гарышдырырлар (к-ч, с-ш, р-л, р-ј), сөзләри өз јерли ләһҹәләриндә олдуғу кими ишләдирләр вә бунун нәтиҹәсидир ки, онларын һәм шифаһи нитгиндә, һәм дә јазыларында сәһвләр олур.

Ушаглар бә'зән вурғулара да риајәт етмирләр. Сөз дәјишәркән бир чох һалда онун вурғусу да дәјишир. Ушаглар исә бу дәјишмәләрә фикир вермир, сөзү әввәлки вурғу илә дејирләр.

Бә'зән ушаглар бүтүн сәсләри тәләффүз едә билир, лакин онларын нитги әтрафдакылар үчүн јенә дә анлашылмаз галыр. Бу ондан ирәли кәлир ки, ушаг данышаркән тәләсир, сөзләри ахыра гәдәр тәләффүз етмир, јахуд чох астадан, мызылдајараг данышыр.

Тәрбијәчи кичик групдан башлајараг, ушагларын нитг ҹиһазы үзәриндә мүнтәзәм шәкилдә ишләмәли, тәдриҹән дүзкүн вә ајдын нитгә наил олмалыдыр. Ејни заманда ушағын сөһбәт заманы мызылдамасы вә јахуд гышгыра-гышгыра данышмасы илә даим мүбаризә етмәли, онларын нитгиндәки ләһҹә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасына чалышмалыдыр.

Тәрбијәчи ушағын јалныз тәләффүзүнүн дүзкүн олмасы илә кифајәтләнмәмәли, ше'р сөјләјән вә ја нағыл данышан ушағын нитгинин ифадәли олмасына да фикир вермәлидир. Ушагларын сәсләри узадараг данышмасына јол вермәмәли, онлары габа, шылтаг нитгдән чәкиндирмәли, онларда нәзакәтли данышманын ибтидаи вәрдишләри тәрбијә едилмәлидир.

Ушаг бағчасы гаршысында дуран вәзифләрдән бири дә ушагларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәкдир.

Биз билирик ки, лүғәт нә гәдәр зәнкин вә чохчәһәтли оларса, дил дә бир о гәдәр зәнкин вә инкишаф етмиш олар. Ушағын дили нә гәдәр зәнкин оларса, јә'ни о нә гәдәр чох сөз еһтијатына малик оларса, өз фикирләрини бир о гәдәр асан вә ајдын баша сала биләр. Одур ки, тәрбијәчи ушагларын сөз еһтијатыны артырмалы, сөзүн мә'насыны дәгигләшдирәрәк, ону ушағын һафизәсиндә мөһкәмләндирмәли вә ушагда өз сөз еһтијатларындан кениш сурәтдә истифадә етмәк вә лазым олан сөзү тез вә дүзкүн тапыб јериндә ишләтмәк баҹарығыны тәрбијә етмәлидир.

Бәс ушагларын сөз еһтијатыны һансы сөзләрлә, нә һәчмдә вә һансы јолларла зәнкинләшдирмәк лазымдыр?

Ушаглар әһатә олундуглары мүһит ичәрисиндә онлара ән јахын олан әшјалар вә һадисәләр һаггында ајдын тәсәввүрә малик олуб, бу әшја вә һадисәләрин адларыны билмәли, бағчада тәхминән ашағыда көстәрилән һәчмдә сөз өјрәнмәлидирләр: бәдән һиссәләринин адлары, кејим, јемәк, мебел, габ-гачаг, ојунчаг, битки, һејван адларыны, тәбиәт һадисәләринин (күләк, јағыш, гар, долу), шәһәр нәглијјатынын адларыны, әмәк аләтләри вә сәнәт, пешә адларыны билдирән сөзләр; заман, мәкан, мигдар, һал, һәрәкәт, әламәт, кејфијјәт, дад билдирән сөзләр; нәһајәт, сијаси-ичтимаи сөзләр (вәтән, партија, пионер, комсомол, Совет Ордусу, совет бајрамлары вә с. кими сөзләр).

Ушаг лүғәтинин зәнкинләшдирилмәси ојунлар, мүшаһидәләр, хүсуси олараг тәшкил едилмиш мүсаһибәләр, шәкилләр, рәсм әсәрләри васитәсилә ушағын фәалијјәтинин вә дүнјакөрүшүнүн кенишләндирилмәси илә сых әлагәдардыр. Ушаг нитгинин инкишафында вә онун лүғәтинин зәнкинләшмәсиндә ән күчлү васитәләрдән бири дә бәдии әдәбијјатдыр. Ушаглары һәјатынын мәктәбә гәдәр олан дөврүндә көзәл халг јарадыҹылығы илә, ушаг јазычы вә шаирләринин әсәрләри илә таныш етмәк лазымдыр. Бәдии әдәбијјат васитәсилә ушаглар әдәби дилимизин ән көзәл нүмунәләри илә таныш олур, тәбиәт вә ҹәмијјәтин һәјатыны өјрәнирләр. Она көрә дә тәрбијәчи ушагларда сөзә мәһәббәт вә китаба һөрмәт һисси тәрбијә етмәлидир.

Ушаг бағчасы гаршысында дуран вәзифәләрдән бири дә ушагларда әлагәли вә грамматик ҹәһәтдән дүзкүн нитг вәрдиши тәрбијә етмәкдир. Она көрә дә ушаг бағчасынын тәрбијәчиси чалышмалыдыр ки, ушаглар ҹүмләләр гураркән грамматик формалардан дүзкүн истифадә етсинләр, өз фикирләрини мүхтәсәр вә кениш ҹүмләләрлә ифадә етмәјә алышсынлар. Бу васитә илә тәрбијәчи ушагларын грамматик ҹәһәтдән дүзкүн нитг вәрдишләринә практик сурәтдә јијәләнмәсинә јардым едир.

Ушагларын топладығы сөз еһтијаты вә дилин грамматик формаларына практик сурәтдә јијәләнмәләри имкан верир ки, ушаглара өз фикирләрини ардычыл сурәтдә ифадә етмәк

өјрәдилсин вә ушағын диалог нитги илә бәрабәр онун әлагәли нитги дә инкишаф етдирилсин.

Диалог-нитг ајры-ајры чаваблардан ибарәтдирсә, әлагәли нитг фикрин кениш ифадәси демәкдир. Әлагәли нитг данышыг нитгинә, диалог-нитгә нисбәтән башга чүр гурулур. Диалог—данышыгда фикир, һисс бир сөзлә ифадә едилә биләр. Лакин әлагәли нитгдә һәр һансы бир фикир, һисс бир сөзлә верилмир. Она көрә дә бир һадисәни тәсвир едән, јахуд бир һекајәни данышан ушаг бу һадисәнин (вә ја һекајәнин) динләјичиләрә ајдын олмасы үчүн ону системлә, ардычыл сурәтдә шәрһ етмәлидир. Буна көрә дә ушаг нәинки чүмлә гурмағы өјрәнмәлидир, о, ејни заманда һекајәни (һадисәни) ардычыл сурәтдә данышмағы да бачармалыдыр.

Бу, ушаг үчүн чох чәтиндир. Бу чәтинлијин өһдәсиндән ушаг јалныз тәрбијәчинин көмәклији илә кәлә биләр. Одур ки, тәрбијәчи ушагларла мүнтәзәм сурәтдә чалышмалыдыр. О, охунмуш һекајәләрин мәзмунуну сөјләтмәк, ушагларын ојунчаглары, мүшаһидәләри, тәәссүратлары илә әлагәдар олан мүсаһибәләр тәшкил етмәк, шәкил үзәриндә иш апармаг, јарадычы нағыллар тәшкил етмәк вә с. јолларла ушагларда әлагәли нитг вәрдишини инкишаф етдирә биләр.

Тәрбијәчи ушағы дүзкүн, ајдын вә рабитәли данышмаға о заман өјрәдә биләр ки, онун өзү ушагларла јалныз мәшғәләләрдә дејил, бүтүн күнү дүзкүн әдәби дилдә данышсын, тәмиз вә ајдын тәләффүзә малик олуб, ләһчәчиликдән узаг олсун, нитги јекнәсәг дејил, ифадәли олсун, өз групундакы һәр бир ушағын нитгинин фәрди хүсусијјәтләрини өјрәнсин, нәһајәт, ушаг нитгинин формалашмасынын ганунаујғунлугларыны мүкәммәл билсин.

Јухарыда дедикләримизи јекунлашдырараг бу нәтичәјә кәлирик ки, ушаг бағчасы тәрбијәчиси ушагларын дилини инкишаф етдирмәк үчүн иш просесиндә ашағыда көстәрилән шәртләри јеринә јетирмәјә чалышмалыдыр:

1. Ушаглара сәсләри вә сөзләри тәмиз вә дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәтмәк.

2. Онларын сөз еһтијатларыны зәнкинләшдирмәк вә онларда бу сөз еһтијатындан кениш сурәтдә истифадә етмәк бачарығы јаратмаг.

3. Ушагларда әлагәли вә грамматик чәһәтдән дүзкүн нитг вәрдиши тәрбијә етмәк.

Ушаг бағчаларында чалышан тәрбијәчиләримиз ана дили мәшғәләләринин кејфијјәтини јахшылашдырмалы вә бу мәгсәдлә ән сәмәрәли тә'лим јолларындан истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

ГОЧАМАН МҮӘЛЛИМ, КӨРКӘМЛИ МЕТОДИСТ

Ибтидаи мәктәб шакирдләри үчүн «Әлифба» вә «Ана дили» дәрслији тәртиб етмәк иши чох мүһүм бир мәсәлә кими, һәмишә ајры-ајры халгларын бөјүк мүтәфәккирләрини, педагог вә алимләрини дүшүндүрмүшдүр. Буна көрәдир ки, мәктәб вә халг маарифи тарихи илә мәшғул олдугда биз, ибтидаи мәктәб ушаглары үчүн дәрслик дүзәлтмәк ишиндә ән көркәмли адамларын јахындан иштирак етдијини көрүрүк.

Рус халгынын бөјүк әдиби Лев Толстој, бөјүк педагог Ушински, күрчү халгынын көркәмли педагогу Јаков Гогебашвили, ермәни халгынын бөјүк јазычы вә алими Хачатур Абовјан кими шәхсијјәтләр, бөјүк јарадычылыг иши апармагла бәрабәр, өз халгларынын балалары үчүн «Әлифба» китабы вә «Ана дили» дәрслији јаратмаг ишинә дә чидди әһәмијјәт вермиш вә билаваситә өзләри һәмин дәрсликләрин тәртибиндә бир мүәллиф кими иштирак етмишләр.

Бу вахта гәдәр бизим педагогларымыз елә күман едирдиләр ки, биринчи дәфә азәрбајчанлы балалар үчүн «Әлифба» китабыны Гори семинаријасы Азәрбајчан шө'бәсинин мүдири Алексеј Осипович Чернјајевски јазыб нәшр етдирмишдир. Лакин сон тәдгигат вә архив материаллары сүбут едир ки, ибтидаи мәктәб ушагларымыз үчүн илк «Әлифба» китабыны бөјүк мүтәфәккир-јазычы вә философумуз М. Ф. Ахундов јазыб, нәшр етдирмишдир. Буну ики сәнәд тәсдиг едир:

1) Ермәни халгынын бөјүк алим вә јазычысы Хачатур Абовјан өз «Нағашавиг» (Әлифба) адлы китабынын мүгәддимәсиндә јазыр ки, М. Ф. Ахундов азәрбајчанлы балалар үчүн сөвти үсулла «Әлифба» китабы јазмышдыр. Мән дә һәмин китабын тәртиб вә гурулушундан истифадә едәрәк, өз халгымын балалары үчүн бу «Нағашавиг» китабыны дүзәлтдим.

2) Мәшһур алим, педагог вә шаиримиз Һәсәнәли Гарадағи өз хатирәләриндә гејд едир ки, о, кәнч икән Тифлисдә М. Ф. Ахундовла таныш олур, онун мәчлисләриндә иштирак едир вә бә'зән ора топлашанларын етдикләри елми мүбаһисәләрдә өз фикирләрини сөјләјир. Кәнч Һәсәнәлинин белә чыхышлары М. Ф. Ахундовун хошуна кәлир. Һәтта бир дәфә белә бир мәч-

лисдә М. Ф. Ахундов јенијә чапдан чыхмыш «Әлифба» китабынын бир нүсхәсини Һәсәнәли Гарадағијә бағышлајыр вә дејир: «Гардаш оғлу, бу китабы сәнә ағыллы чыхышлар етдијин үчүн јадикар верирәм».

Доғрудур, һәләлик биз М. Ф. Ахундовун һәмин дәрслијини әлдә едә билмәмишик. Јәгин ки, һәмин китабын тиражы аз олдуғундан итиб-батмышдыр. Лакин биз ахтарышларымызы давам етдирир, мәктәб вә маариф тарихимиз үчүн чох гијмәтли әсәр олан һәмин дәрслијин әлдә едилмәсинә чалышырыг.

М. Ф. Ахундовдан сонра азәрбајчанлы балалар үчүн 1883-чү илдә А. О. Черније[в]ски «Вәтән дили» адлы китабыны, 1889-чу илдә Рәшидбәј Әфәндијев «Ушаг бағчасы» дәрслијини јазыб чап етдирмишләр. Бунларын ардынча бөјүк бир мүәллим вә методистләр дәстәси нөвбә илә биринчи синиф шакирдләри үчүн «Әлифба» китабы тәртиби илә мәшғул олмушлар. Беләләринә мисал олмаг үчүн: 1) Маһмудбәј Маһмудбәјову, 2) Абдулла Шаиги, 3) Фәрһад Ағазадәни, 4) Мәммәдаға Шаһтахтинскини, 5) Мирзә Һәсән Рүшдијјәни вә онларча башгаларыны көстәрмәк олар.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра, ибтидаи мәктәбләр үчүн јени дәрслик вә методики әсәрләр јаратмаг мәсәләси гаршыда бүтүн чиддилији илә дурурду. О заман бизим гочаман мүәллим вә методистләримизлә бәрабәр јени мүәллифләр дә ортаја чыхмаға башлајырды. Бу кәнч мүәллифләрдән бири дә һазырда республикамызын әмәкдар мүәллими, гочаман методистимиз Јусиф Зејналов јолдаш иди.

Јусиф Зејналов 1887-чи илдә Салјан шәһәриндә анадан олмуш, ибтидаи, орта вә јүксәк тәһсилини алдыгдан сонра 1912-чи илдә Салјанда о заманкы рус-татар мәктәбләриндә мүәллимлик етмәјә башламышдыр. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра о, 1920-чи илдән 1925-чи илә гәдәр Салјанда 4 нөмрәли I дәрәчәли мәктәбдә мүдир вә мүәллим вәзифәсиндә ишләмишдир. 1925-чи илдән 1931-чи илә гәдәр Бакы шәһәринин 38-чи (индики 25-чи) мәктәбиндә мүәллим олмушдур. 1931-чи илдән 1937-чи илә гәдәр БХМШ-дә ибтидаи мәктәбләр үзрә инспектор-методист вәзифәсиндә чалышмышдыр. 1937-чи илдән 1958-чи илә гәдәр исә Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунда ибтидаи мәктәбләр үзрә елми ишчи олмушдур. 1958-чи илдән исә јашынын чохлуғуна көрә дөвләт тәгаүдүнә чыхмышдыр.

Јусиф Зејналов мүәллимликлә бәрабәр, ибтидаи мәктәбләримиз үчүн бир сыра әсәрләр јазыб нәшр етдирмишдир. О, 1931-чи илдә биринчи синиф шакирдләри үчүн өз «Әлифба» дәрслијини јазыб нәшр етдирмишдир ки, һәмин китаб көзәл бир дәрслик кими бу күнә гәдәр һәр ил азча дәјишикликлә 31 илдир ки, чап олунур вә минләрлә азәрбајчанлы балалар, о чүмләдән һазырда 24—25 јашлы кәнчләримизин әксәријјәти илк дәфә јазыб охумағы һәмин Јусиф мүәллимин «Әлифба» китабы васитәсилә өјрәнмишләр ки, бу хејирли иш үчүн бизим һамымыз она миннәтдарыг.

Јусиф Зејналовун икинчи дәрслији әлифба тә'лиминдән сонракы — «Гираәт» китабыдыр. Онун үчүнчү әсәри кар-лаллар мәктәби үчүн «Әлифба» китабы, бундан сонра исә «Данышыг дәрсләри» китабыдыр. Јусиф мүәллим 1942-чи илдә нәшр олунмуш «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы» китабынын әсас мүәллифләриндән бири олмушдур. О, 1952-чи илдә нәшр олунмуш «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајчан дили методикасы» китабынын да мүәллифләриндән биридир. Бундан сонра о, «Ејни вахтда бир нечә синифлә ишләмәк јоллары» адлы китабча вә даһа сонра «Ики ил бир синифдә галма илә мүбаризәдә мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән» адлы китабча, «Ибтидаи мәктәбдә һүснхәт тә'лими методикасы» вә с. китаб вә дәрсликләрин дә мүәллифи олмушдур.

Јусиф мүәллим «Азәрбајчан мәктәби» журналы, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә, «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә ибтидаи мәктәб мүәллимләри үчүн бир сыра мүһүм методики мәсәләләрә даир мәгаләләр нәшр етдирмишдир. Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк вә јајмаг мәгсәди илә о, кәндин габагчыл мүәллими «Мәммәд Газыјевин иш тәчрүбәси» адлы китабчасыны да мараглы бир дилә јазыб чап етдирмишдир.

Бир алимдән соруштурлар:

— «О һансы сәрвәтдир ки, адамлар онун гәдрини билмирләр?

Алим чаваб верир — тәвазөкарлыг».

Бизим бир чохларымызын гәдр вә гијмәтини билмәдијимиз һәмин тәвазөкарлыг, һөрмәтли методистимиз Јусиф Зејналовда там әксини тапмышдыр. О, олдугча тәвазөкар, саф гәлбли вә нәчиб бир инсандыр. О халгы үчүн јорулмадан фајдалы ишләр көрмәк истәјән, балаларымызын тә'лим-тәрбијә ишләрини јахшылашдырмаға сә'ј едән һәгиги бир совет мүәллими вә методистидир.

Биз она јашынын 75 иллији әрәфәсиндә чансағлығы, күмраһ вә шән һәјат арзу едир вә балаларымыз үчүн даһа кејфијјәтли дәрсликләр јарадылмасында јахындан иштирак етмәсини истәјирик.

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

537—7

АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ ҺАГГЫНДА БӘ'ЗИ ГЕЈДЛӘР

Ахшам (нөвбәли, мөвсүми) орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн Азәртәдриснәшр тәрәфиндән бурахылан Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы ахшам мәктәбләринин V—VIII синифләриндә дәрс дејән мүәллимләр үчүн гијмәтли бир васаитдир. Ахшам мәктәбләриндә чалышан мүәллимләрин белә бир програма бөјүк еһтијачы вардыр. Чүнки бу мәктәбләрдә ишләјән мүәллимләрин күтләви мәктәбләр үчүн тәртиб олунмуш програмдан истифадә етмәләри тәдрис просесиндә бир сыра чәтинликләр төрәдирди. Буна көрә дә фәһлә кәнчләр мәктәбләринин бә'зи спесифик хүсусијјәтләри узун илләрдир ки, ахшам мәктәбләри үчүн ајрыча програм тәртиб олунмасы зәрурријјәтини тә'хирәсалынмаз бир вәзифә кими гаршыја гојмушдур.

Доғрудур, ахшам мәктәбләри үчүн тәртиб олунмуш Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы илә күтләви мәктәбләрин V—VIII синифләри үчүн мүәјјән едилмиш програм арасында чидди, әсаслы бир фәрг јохдур. Чүнки һәр ики програм «Мәктәбин һәјатла әлагәсини мөһкәмләтмәк вә ССРИ дә халг маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк һаггында Ганун»дан доған тәләбләри јеринә јетирмәк, кәнчләрә мүкәммәл билик вә вәрдишләр вермәк принсипи әсасында тәртиб едилмишдир. Лакин бунунла белә ахшам мәктәбләри үчүн тәртиб едилән програм күтләви мәктәбләрдә истифадә олунан програмын ејни демәк дејилдир. Фәһлә кәнчләр мәктәбләри үчүн чапдан јени чыхмыш програмда ахшам мәктәбләринин хүсусијјәтләри (шакирдләрин јаш вә дәркетмә мүхтәлифлији, тәһсилдәки узун мүддәт фасилә, тәдрис планында вахтын азлығы вә с.) нәзәрә алынмышдыр.

Јени програма көрә V—VI синифләрдә фонетика илә морфолокија, VII—VIII синифләрдә исә синтаксис бәһси тәдрис олунмалыдыр. Материаллар исә синифләр үзрә ашағыдакы шәкилдә бөлүнмүшдүр:

V синифдә ибтидаи синифләрдә кечилмиш материалларын тәкрары, фонетика, морфолокијадан исә сөзүн тәркиби, исим, сифәт, саj вә әвәзлик;

VI синифдә V синифдә кечиләнләрин тәкрары, фе'л, зәрф, гошма, бағлајычы, әдат, нида;

VII синифдә VI синифдә кечиләнләрин тәкрары, синтаксисдән исә чүмлә, садә чүмләнин тәркиби, чүмләнин һәмчинс үзвләри, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр, баш үзвләрдән јалныз биринин иштирак етдији садә чүмләләр, табесиз мүрәккәб чүмләләр;

VIII синифдә VII синифдә кечиләнләрин тәкрары, табели мүрәккәб чүмләләр, бир нечә садә чүмләдән ибарәт мүрәккәб чүмләләр, чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәси, васитәсиз вә васитәли нитг. Гејд етмәк лазымдыр ки, јени програм материалларынын күтләви мәктәб програмындан фәргли олараг синифләр үзрә бу чүр ардычыл вә системли апарылмасы тәгдирә лајигдир. Хүсусилә фе'л бәһсинин бүтөвлүкдә VI синифдә кечилмәси, синтаксисин исә VII синифдән башланмасы истәр мәнтиги, истәрсә дә методик чәһәтдән мәгсәдәујғундур.

Ахшам мәктәбләринин хүсусијјәтләриндән асылы олараг тәкрара, хүсусән илин әввәлиндән апарылан тәкрара кениш јер верилмишдир.

Тәдрис планына көрә фәнн үзрә саатларын күтләви мәктәбләрдәкиндән аз олмасына бахмајараг, илин әввәлиндә апарылан тәкрара чох јер верилмишдир. Мәсәлән;

Синифләр	Мәктәбләр	
	күтләви	ахшам
V синиф	8 саат	15 саат
VI синиф	5 саат	10 саат
VII синиф	4 саат	10 саат
VIII синиф	4 саат	14 саат

Бизчә, бу чүр бөлкү дә програмын мүсбәт чәһәтләриндән бири кими гејд олунмалыдыр.

Програмын тәртибиндә истеһсалатдан ајрылмадан тәһсил алан кәнчләрин коммунист тәрбијәсинә, шакирдләрдә марксизм-ленинизм дүнјакөрүшүнүн тәрбијә едилмәсинә, мәктәблиләрин совет вәтәнпәрвәрлији, әмәјә коммунист мү-

һасибәти, чәмијјәтдә вә мәишәтдә мәдәни давранма руһунда, бәдии зөвгләринин вә ичтимаи шүурларынын инкишафына көмәк едәчәк әсәрләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир.

Сонра кәнч истеһсалатчыларын ифадәли охусуна диггәти артырмаг, онлары бу вә ја дикәр бәдии парчаларын дүзкүн охунмасына алышдырмаг, шакирдләри ифадәли охунун техники чәһәтләри илә—мәнтиги вурғу, дәгиг әдәби тәләффүз, интонасија вә с. әтрафлы таныш етмәк, дәрсдә апарылан әмәли ишләрә кениш јер вермәк, ифадәли гираәтин ән садә шәртләринә әмәл олунмасы мәсәләләринә дә програмда кениш јер верилмишдир.

Програмда кириш мәшғәләси вә онун нә мәгсәдлә верилмәсинин кениш шәрһ олунмасы да мүсбәт һалдыр. Доғрудан да ахшам мәктәбләриндә әдәбијјат дәрсләриндә кириш мәшғәләси мүһүм јер тутур. Бә'зән кириш мәшғәләсини апармадан, шакирдләр әсәрин тәһлилини, орада јүрүдүлән әсас идејаны баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Програмда әдәбијјат дәрсләриндә ил боју ардычыл тәкрар апарылмасына да бөјүк әһәмијјәт верилир ки, бу да ахшам мәктәбләри үчүн характерикдир. Чүнки һәмин мәктәбләрдә охујан шакирдләрин евдә мүстәгил ишләмәләри, кечилән мөвзулары синифдән вә мәктәбдәнкәнар шәкилдә тәкрар етмәләри үчүн вахтлары чох аздыр.

Програмда шакирдләрин нитгинин инкишафы үчүн лүғәт ишинин бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғу чох дүзкүн көстәрилир. Бу ишин әдәбијјат вә Азәрбајчан дили дәрсләриндә кечилән һәр бир мөвзу илә әлагәли шәкилдә апарылмасы мәсләһәт көрүлүр.

Ахшам мәктәбләриндәки шакирдләрин јаш хүсусијјәти вә дүнјакөрүшләри нәзәрә алынараг, програмын әдәбијјат һиссәсиндә мүасир мөвзуда јазылмыш әсәрләрин верилмәси дә програмын мәзијјәтләриндән сајылмалыдыр. И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» повести, Б. Ваһабзадәнин «Ики саат» ше'ри, М. Ибраһимовун «Инсан үрәји һаггында» һекајәси, Һ. Меһдинин «Гара дашлар» романыны вә башга әсәрләри буна мисал көстәрә биләрик.

Програмда план үзрә ишә ајрыча јер верилир. Бу һал да ахшам мәктәбләри үчүн характерикдир. Чүнки шакирдләр әсәрин мәзмунуну данышмагда чәтинлик чәкир, һадисәләри гарышыг салыр, ардычыллығы позур вә с. План әсасында әсәрин мәзмунуну данышмаг исә иши хејли јүнкүлләшдирир. Јери кәлмишкән буну да гејд етмәлијик ки, план тәртиби шакирдләрә ифадә вә инша јазыларын апарылмасында да көмәк едә биләр.

Програмын үчүнчү һиссәси рабитәли нитг вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы үзрә ишдир. Бу һиссәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә гаршылыглы әлагә нәзәрдә тутулмушдур. Бу дәрсләрдә апарылан рабитәли нитг вә ифадәли гираәт вәрдишләри бир-бирини тамамлајыр. Шакирдләрин һәјат тәчрүбәси илә әлагәдар олараг «Мән өз сәнәтимә нечә јијәләндим», «Коммунист әмәји бригадасында», «Колхоза көмәјимиз» вә с. мөвзуларда апарылан ишләр мүасир дөврлә сәсләнән тәгдирәлајиг мәсәләләрдир. Програмда һәр синиф үзрә әмәли јазылара верилән саатлар вә әмәли јазыларын нөвләри көстәрилмишдир ки, бу да өз нөвбәсиндә мүәллимләримизә бөјүк көмәкдир.

Көстәрдијимиз бүтүн бу мүсбәт хүсусијјәтләринә бахмајараг, ахшам (нөвбәли, мөвсүми) орта үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмында бә'зи нөгсанлара да тәсадүф олунур.

Програмда јазылышы үмуми орфографик гајдаларла мүәјјәнләшмәјән чәтин сөзләрин өјрәдилмәсинә аз јер верилмишдир. Һалбуки шакирдләрин савадлы јазмаларына наил олмаг үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә јазылышы чәтин олан сөзләрин үзәриндә чох дајанмаға, һәмин сөзләрин орфографијасына даир синифдә тәмринләр апармаға еһтијач вардыр.

Бундан башга VII синифдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрә (Хитаб. Хитабларда дурғу ишарәләри. Ара сөзләр вә ара чүмләләр; онларда дурғу ишарәләри. Чүмләләрдә нидаларын ишләнмәси вә онларда дурғу ишарәләри. Бәли, јох, хејир сөз-чүмләләри вә онларда дурғу ишарәләри) чәми 9; 7 саатын верилмәси чох аздыр.

Програмын 5-чи сәһифәсиндә гејд олунур ки, мүәллим V синифдә исмин һалларыны кечәркән јерлик һал шәкилчисини «да», «дә» бағлајычылары илә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәлидир. Бизчә програмдакы бу фикирлә разылашмаг олмаз. Чүнки исмин һал шәкилчиләри V синифдә кечилдији һалда, бағлајычы мөвзусу VI синифдә өјрәнилир. Тәдрис просесиндә исә мәчһулдан мә'лума кетмәк чәтинлик төрәдир. Буна көрә дә һәмин мүддәа әксинә— мүәллим VI синифдә «да», «дә» бағлајычыларыны кечәркән һәмин бағлајычылары исмин јерлик һал шәкилчиләри илә мүгајисәли сурәтдә өјрәтмәлидир—шәклиндә јазылмалы иди.

Програмын әдәбијјат һиссәсинин «Синифдәнхарич оху» бөлмәсиндә көстәрилир ки, програмда олмајан әсәрләрин тәблиғи ишиндә бөјүк јазычыларын јубилејләри илә әлагәдар

мә'рузәләр, сәркиләр, өзфәалијјәт кечәләри, албомларын һазырланмасы, кино-филмләрә, театр тамашаларына, музејләрә күтләви кедишләр вә с. мүһүм рол ојнаја билир. Бурада көрүндүјү кими бир тәрәфдән синифдәнкәнар ишлә мәктәбдәнкәнар иш гарышдырылмышдыр. Дикәр тәрәфдән исә көстәрилән ишләрин һамысыны һәјата кечирмәјә ахшам мәктәбләриндә вахт, имкан вә лазыми шәраит јохдур. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, синифдәнкәнар гираәтдә дә бә'зи нөгсанлар вардыр. Белә ки, програмда V синифдә 12, VIII синифдә исә 16 әсәрин охунмасы мәсләһәт көрүлүр. Әввәлән, ахшам мәктәбләриндә вахтын азлығы көстәрилән әсәрләрин һамысынын мүталиә едилмәсинә имкан вермир, икинчиси, бурада мәктәблиләрин јаш вә дәркетмә хүсусијјәтләри унудулмушдур. Мәсәлән, V синиф шакирдләри Н. Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси», «Ә. Сабирин «Һопһопнамә», Ч. Чаббарлынын «Драм әсәрләри»ни вә с. охусалар да орада верилән идејалары лазыми гәдәр баша дүшмәјәчәк, һадисәләри дәрк едиб јадда сахламајачаглар. Еләчә дә VII синифдә М. Фүзулинин «Әсәрләри» (II-чи чилд), Н. Вәзировун «Сечилмиш әсәрләри» (I-чи чилд) вә Н. Нәримановун «Сечилмиш әсәрләри», VIII синифдә исә М. Ф. Ахундовун «Әсәрләри». (I-чи чилд), С. Ә. Ширванинин «Әсәрләри» (II-чи чилд), Ә. Һагвердијевин «Әсәрләри» (I—II-чи чилд) бүтүнлүкдә охунмасына еһтијач јохдур.

Әмәли јазыларын синифләр үзрә бөлүшдүрүлмәсиндә дә нөгсан вардыр. Мәсәлән, V синифдә акт тәртиб етмәк верилдији һалда VIII синифдә тәрчүмеји-һал јазмаг мәсләһәт көрүлүр. Һалбуки тәрчүмеји-һалын V синифдә верилмәси мәгсәдә даһа чох ујғундур. Чүнки тәрчүмеји-һал јазаркән сај вә әвәзликләр тез-тез тәкрар олунур. Сај вә әвәзликләр исә V синифдә тәдрис олунур. Һәм дә актын тәртиби тәрчүмеји-һалын јазылмасына нисбәтән чәтиндир.

Көстәрдијимиз кичик нөгсанларына бахмајараг, програм јахшы вә кејфијјәтли тәртиб олунмушдур. Програм ахшам (нөвбәли, мөвсүми) орта үмумтәһсил мәктәбләриндә дәрс дејән дил-әдәбијјат мүәллимләрини үмумијјәтлә гане едир. Арзумуз будур ки, ахшам мәктәбләри үчүн тәртиб олунан илк програм әсасында фәһлә кәнчләр мәктәбләри үчүн јени дәрсликләр дә јазылсын.

Мәһјәддин ӘБДУЛОВ,
Киров рајонундакы 37 нөмрәли фәһлә кәнчләр мәктәбинин мүәллими.

Кән'ан МИКАЈЫЛОВ,
26 Бакы комиссары адына рајондакы 51 нөмрәли фәһлә кәнчләр мәктәбинин мүәллими.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«ШАИРИН ҺӘЈАТЫ»

Азәрбајчан халгынын бөјүк ингилабчы сатирик шаири М. Ә. Сабирин анадан олмасынын тәнтәнәли сурәтдә гејд олуначағы күн кетдикчә јахынлашыр. Бу мүнасибәтлә нәшријјатларымыз шаирин әсәрләринин јени нәшрини бурахыр, онун һәјат вә јарадычылығы һаггында јени-јени әсәрләр нәшр едир. Белә әсәрләрдән бири дә Ч. Хәнданын өлмәз сатирикин һәјатына һәср етдији вә Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Шаирин һәјаты» китабыдыр.

«Шаирин һәјаты» китабы Азәрбајчан әдәбијјатында ингилаби сатиранын әсасыны гојмуш халг шаиримизин һәјатына аид кичик сәһифәләрдән ибарәтдир. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллиф Сабири чанлы инсан кими, бәдии лөвһәләрлә мәишәтдә, ичтимаи мүбаризәдә, шаирин һәјатындан мараглы епизодларла вермәјә чалышмышдыр.

«Шаирин һәјаты» китабында мүәллиф өз сөһбәтини мараглы башлыглар алтында вермишдир. Бу башлыглардан «Сабун тијаны дибиндән шикајәтләр», «Лампа ишығында», «Молла Нәсрәддин», «Ојанан Шәргин ингилабчы шаири», «Өлүм горхусу», «Достлар вә дүшмәнләр», «Одлу ше'рләр», «Ајрылыг», «Кәдәрли мәктублар», «Ачылмајан портманет», «Дајанан үрәк», «Өлмәз сәнәткар» вә с. башлыглар алтында верилән сөһбәтләрин һәр бири охучу тәрәфиндән бөјүк мараг вә үрәк дөјүнтүсү илә охунур.

«Шаирин һәјаты» китабынын мүәллифи китабыны ашағыдакы сөзләрлә битирир:

Сабир өлмәздир! Халг шаиримиз Сәмәд Вурғунун «Сабирин шәрәфинә» дедији ашағыдакы сөзләр һамымызын үрәк сөзүмүздүр:

Бәзәкли јурдумуз чичәк-чичәкдир,
Һәр кечән өмрүмүз бир кәләчәкдир.
Сәнин дә варлығын бир күнәш кими,
Әсрләр бојунча сөнмәјәчәкдир.

«М. Ә. САБИР»

Халгын бөјүк шаири М. Ә. Сабирин јубилеји илә әлагәдар олараг нәшр олунан китаблардан бири дә «М. Ә. Сабир» адлы китабчадыр. «М. Ә. Сабир» адлы китабчаны Азәрбајҹан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин республика мәдәни-маариф ишләри елми-методика кабинәси нәшр етмишдир.

«М. Ә. Сабир» китабчасы бөјүк шаирин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәти илә республика мәдәни-маариф мүәссисәләринә көмәк мәгсәди илә нәшр едилмишдир.

Бу китабчада «М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығы» башлығы алтында «Иран вә Түркијә ингилабчылары һаггында ше'рләр», «М. Ә. Сабирин динә бахышы», «Сабирин ушаг ше'рләри»ндән бәһс олунур.

«М. Ә. Сабирин анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәти илә мәдәни-маариф мүәссисәләринин вәзифәләри» башлығы алтында «Рајон мәдәнијјәт евләриндә М. Ә. Сабирин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг кечириләҹәк күтләви тәдбирләр», «Рајон мәркәзи китабханасында Сабир күнүнүн кечирилмәси», «Кәнд клубларында М. Ә. Сабирә һәср едилмиш күтләви тәдбирләр», «Кәнд китабханаларында Сабир әсәрләринин тәблиғи», «Сабирин ушаг әсәрләринин тәблиғи» мәсәләләриндән бәһс олунур.

Даһа сонра китабчада «М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығына аид фактлар вә рәгәмләр» верилир. Китабчанын бу бәһси шаирин һәјатыны даһа да кениш өјрәнмәк үчүн чох гијмәтлидир.

Китабчаја гыса вә мәзмунлу кириш дә верилмишдир. Бу киришдә охујуруг:

«Инсанпәрвәрлијин, бејнәлмиләлчилијин әсил тәрәннүмчүсү олан М. Ә. Сабир «Шаирәм әсримин ајинәсијәм» дејәрәк өз дөврүнүн бүтүн ејбәҹәрликләрини күчлү сатира гәләми илә тәнгид атәшинә тутмушдур...».

МҮӘЛЛИМИН СТОЛУСТҮ КИТАБЛАРЫ

Өлкәмизин һәјатында кедән бөјүк гуруҹулуг ишләриндә совет мәктәбинин, онун мүәллимләринин ролу чох бөјүкдүр.

Шакирдләри һәјата, ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламаг, онлары һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуруҹулары кими тәрбијә етмәк һазырки дөврдә совет мәктәбинин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдәндир.

Инди совет мәктәби јени ҹәмијјәтин јени адамларыны тәрбијә едиб јетишдирир. Совет мәктәбинин тәрбијә едиб бөјүтдүјү бу адамлар исә коммунизм ҹәмијјәтиндә јашајаҹаглар. Она көрә дә бу адамлар дәрин билијә, мүәјјән бир пешәјә саһиб олмалы, коммунист әхлагынын бүтүн нәҹиб сифәтләрини өзүндә ҹәмләшдирмәлидирләр. Јүксәк мәдәни вәрдишләрә саһиб олмалы, фикрини дәгиг вә ајдын ифадә етмәји бачармалы, коммунизм ишинә сәдагәт, сосиалист Вәтәнинә, сосиалист өлкәләринә мәһәббәт, ҹәмијјәт хејринә виҹданла ишләмәји бачармалыдырлар.

Бу мә'нада мәктәбләримиздә тәдрис олунан бүтүн фәнләрин, хүсусән ана дили вә әдәбијјат тәдрисинин тә'лим вә тәрбијәви ролу чох бөјүкдүр.

Мәктәбләримиздә бәдии әсәрләрин дәриндән өјрәнилмәси вә тәһлили мәктәблиләрин коммунизм руһунда тәрбијә едилмәси ишинә бөјүк көмәк едир. Чүнки биз әдәбијјатын, хүсусилә совет әдәбијјатынын мәктәбләримиздә дүзкүн тәдриси јолу илә шакирдләримизи коммунизм ҹәмијјәти үчүн јарарлы бир инсан кими тәрбијә едирик.

Чүнки совет адамларына, совет гурулушуна хас олан бүтүн көзәл хүсусијјәтләр өз бәдии әксини совет әдәбијјатында тапыр. Адамларымызын көзәл бәдии сурәтләри мүасир әдәбијјатымызда парлаг сурәтдә әкс етдирилир.

Бүтүн јухарыда сајдығымыз вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә әдәбијјат мүәллимләримизә онларын һәр күнкү ишләриндә јахындан вә практик көмәк көстәрмәк лазым кәлир.

Бу ҹәһәтдән педагожи елмләр намизәди Ч. Әһмәдов вә филоложи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадәнин Азәртәдриснәшр тәрәфиндән бу јахынларда нәшр едилән «V—VIII синифләрдә әдәбијјат тәдриси» китабы дил вә әдәбијјат мүәллимләримиз үчүн гијмәтли бир вәсаит сајылмалыдыр.

Охуҹулара тәгдим олунан бу китабда республикамызын мәктәбләриндә чалышан габагҹыл мәктәб вә мүәллимләрин јахшы иш тәҹрүбәсиндән истифадә едилмиш вә бу фајдалы үсулларын үмумиләшдирилмәсинә чалышылмышдыр. Әдәбијјат мүәллимләримиз, хүсусилә кәнҹ мүәллимләр онлары марагландыран бир сыра әсас мәсәләләр һаггында һәмин вәсаитдә материал тапа биләрләр.

«V—VIII синифләрдә әдәбијјат тәдриси» китабы мүәллимләримизә, хүсусән кәнҹ мүәллимләримизә әдәбијјат тәдрисинин әсас мәсәләләри һаггында елми-методик көмәк етмәк мәгсәдини дашыјыр.

«V—VIII синифләрдә әдәбиjjат тәдриси» китабынын мүәллифләри әдәбиjjат тәдриси үчүн мүһүм олан: «Кириш мәшғәләси», «V—VIII синифләрдә тәрчүмеjи-һал материалларынын өjрәнилмәси», «Ифадәли гираәт», «План тәртиби», «Шифаһи нағыл етмә», «Бәдии әсәрләрин дили үзрә апарылан ишләр», «Әдәби жанрлар, «Әдәбиjjат вә грамматика», «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг мәдәниjjәтинин инкишафы» вә «Јекун мәшғәләси» мәсәләләриндән өз китабларында бәһс етмишләр.

Китабда редактор тәрәфиндән «Бир нечә сөз» башлығы алтында мүәjјән гејд дә верилмишдир. Бу гејддә охуjуруг:

«Әсәрдә әдәбиjjат тәдриси үчүн мүһүм олан: «кириш мәшғәләләринин тәшкили, бәдии мәтнин ифадәли охунмасы, мәтнин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә апарылан ишин нөвләри вә үсуллары, шакирдләрин нитгләрини инкишаф етдирмәк јоллары вә нәһајәт, әдәбиjjатын тәдрисиндә чох мүһүм јер тутан мүхтәлиф жанрлы, бәдии мәтнләрин тәһлил үсуллары һаггында конкрет мә'лумат вә көстәришләр верилмишдир».

***

Инди мәктәбләримизи битирән шакирдләр там савадлы, үмумтәһсил сәвиjjәсиндә елмләрин әсасына саһиб олан биликли, һәртәрәфли инкишаф етмиш мәдәни адамлар олмалыдырлар. Бу мәс'ул вә шәрәфли вәзифәнин дүзкүн һәлл едилмәсиндә әсас јери там савад мәсәләси тутур.

Савадын кениш мә'нада азлығы башга фәнләрин дә шакирдләр тәрәфиндән әсаслы вә дәриндән мәнимсәнилмәсинә мане олур. Мәһз буна көрәдир ки, үмумтәһсил мәктәбләринин һазыркы тәдрис програмларында да бу мәсәләjә хүсуси, һәм дә кениш јер верилмишдир.

Совет мәктәбини битирән һәр бир шакирд өзүнүн һәр һансы бир фикрини истәр јазылы вә истәрсә дә шифаһи сурәтдә там савадлы, ајдын, көзәл вә тәмиз ифадә етмәjи бачармалыдыр.

Көрүндүjү кими, инди дил вә әдәбиjjат мүәллимләримизин гаршысында дуран мәсәләләрдән башлычасы шакирдләри там савадлы тәрбиjә етмәк мәсәләсидир.

Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунун әмәкдашларындан Ч. Әһмәдов, М. Һәмзәjев, Ј. Кәримов, А. Бабаjев јолдашлар бу мәсәләдә дил вә әдәбиjjат мүәллимләримизә көмәк етмәjә чалышмышлар. Онлар јени јаздыглары «Јазы тә'лиминин бә'зи мәсәләләри» адлы китабларыны

орта мәктәбдә јазы тә'лиминин мүхтәлиф мәсәләләринә һәср етмишләр. Бу мәгсәдлә һәмин китабда «Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин јазыда бурахдыглары сәһвләр вә онларын тәсһиһи јоллары» сәрлөвһәси алтында «Кириш», «Јазы ишләриндәки сәһвләрин характери вә башвермә сәбәбләри», «Орфографик сәһвләр», «Лексик сәһвләр», «Дурғу ишарәләри сәһвләри», «Үслуб сәһвләри», «Мәзмун сәһвләри», «Сәһвләрин хәбәрдарлығы», «Сәһвләрин мүәллим тәрәфиндән дүзәлдилмәси вә тәснифи», «Сәһвләрин һесаба алынмасы» вә «сәһвләр үзәриндә иш мәшғәләләринин кечирилмәси» кими мәсәләләр этрафлы изаһ олунмушдур. «V синифдә орфографиjанын мәнимсәнилмәси психолокиjасы» башлығы алтында «Фонетика илә әлагәдар олан орфографик гајдаларын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләрин психоложи тәһлили вә ләғви тәдбирләри», «Морфолокиjа илә әлагәдар олан орфографик гајдаларын мәнимсәнилмәсиндәки чәтинликләрин психоложи тәһлили вә ләғви тәдбирләри»; «Әдәби јазылар вә онларын апарылмасы һаггында»кы башлыг алтында «Әзбәр јазы», «Ифадә јазы», «Инша јазы», «Камал аттестаты иншаларынын апарылмасы һаггында бә'зи гејдләр»; «Шакирдләрин јазыларында үслуб сәһвләри вә буну арадан галдырылмасы јоллары һаггында» башлығы алтында «Шакирдләрин јазыда бурахдыглары үслуб сәһвләри вә бунлары доғуран сәбәбләр»; «Әдәбиjjат дәрсләриндә үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасы јоллары һаггында»; «Үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасында јазыларын тәһлил вә тәсһиһинин әһәмиjjәти» кими мәсәләләрдән этрафлы бәһс олунмушдур.

Јухарыда адларыны чәкдиjимиз һәр ики китабы әлдә едиб, столүстү китаб кими истифадә етмәләрини дил-әдәбиjjат мүәллимләримизә мәсләһәт көрүрүк.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор муавини), М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 29/III-1962-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 92^{1}/_{16} = 3,38$ кағыз вәрәги, чап вәрәги 6,75

ФГ 14063. Сифариш № 537. Тираж 5.025.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Нефтчиләр проспекти, Һөкумәти еви, Х мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Нефтчиләр проспекти, 137,

БАКЫ ШӘҺӘРИНДӘ ЛАЗЫМСЫЗ КАҒЫЗЛАРЫН КҮТЛӘВИ СУРӘТДӘ ЈЫҒЫЛМАСЫ КЕЧИРИЛИР.

КӨҺНӘ КАҒЫЗ, КАҒЫЗ СӘНАЈЕСИ ҮЧҮН ДӘЈӘРЛИ ХАММАЛДЫР.

МӘКТӘБЛӘРДӘ, ТЕХНИКИ МӘКТӘБЛӘРДӘ, ТЕХНИКУМЛАРДА ВӘ ИНСТИТУТЛАРДА ОХУЈАНЛАР!

Көһнә дәфтәрләри, дәрс китабларыны, конспектләри, гәзетләри, журналлары вә башга кағызлары мәһв етмәјин. Онлары сахлајын вә хаммалларын тәкрар е'малы үзрә Азәрбајчан конторунун мүвәккилләринә тәһвил верин.

3-04-41 вә 3-80-64 нөмрәли телефонларла һәр чүр мә'лумат верилир.

Республика хаммалларынын тәкрар е'малы кантору.

162

25 гәп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1962